

**KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE
IN BENELUX**

CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Bulletin Nr. 74

September 1988

Redacteurs	{	Dr. L. J. Vandewiele
Rédaction		Dr. D. A. Wittop Koning

INHOUD / SOMMAIRE

Hoe de zusters Theresianen van Brugge en de zusters Annuntiaten van Antwerpen rond 1600 de krankzinnigen behandelden (L.J. Vandewiele)	1
Pharmaceutische recepten van rond 1700 te Hilvarenbeek (F.A.H. Peeters)	9
Geneeskundig toezicht in de Baronie van Breda ; een instructie uit 1756 (F.A.H. Peeters)	13
Bronnen voor de geschiedenis van de farmacie te Zutphen (Chr. De Backer)	20
Peeter van Coudenberghe door de historici mis-behandeld (L.J. Vandewiele)	32
Ueber Giseng-Wurzeln in den Niederlanden (H.A. Bosman-Jelgersma)	43
Veterinaire geneesmiddelen in Nederland in het midden van de XIXe eeuw (C.J. van Nie)	50

HOE DE ZUSTERS THERESIANEN VAN BRUGGE EN DE ZUSTERS ANNUNTIATEN VAN ANTWERPEN ROND 1600 DE KRANKZINNIGEN BEHANDELDEN

L.J. VANDEWIELE

In een medisch-culinair receptenboek van het Annuntiatenklooster te Antwerpen uit het begin van de jaren 1600 (1), staat er een interessant recept om krankzinnigen op te vangen en te verzorgen. De zusters hadden het recept gekregen 'van de Religieuze vrouwen Teresen tot Brugghe', dit waren de zusters Theresianen of discalssessen of ongeschoeide karmelietessen, een strenge contemplatieve orde, die sedert 1626 een klooster hadden te Brugge.

Vóór dat Philippe Pinel (1745-1826) zijn *Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale* (Parijs 1801) had gepubliceerd en Joseph Guislain (1797-1860) te Gent zijn kruistocht had ingezet om het lot van de krankzinnigen te verbeteren, was het met deze mensen erg gesteld. Prof. Dr. A. Evrard, titularis van de leerstoel voor medische psychologie en psychopathologie van minder-validen aan de R.U.G., beschrijft het droevig lot van de geesteszieken in die tijd: 'die nog slechter dan gevangenen worden behandeld: men beschouwt ze als gevaarlijke wezens, als misdadigers of als bezetenen. Men sluit ze op niet om ze als zieken te verzorgen en te behandelen, maar alleen om de maatschappij te beschermen, om te beletten dat ze de samenleving zouden storen of schaden. In die tijden is er nog altijd iets van het vroegere heksengeloof blijven voortbestaan, ziet men nog in krankzinnigen een verband met kwade geesten of een of ander samenheulen met den boze. Hoe ging men vroeger tegenover geesteszieken te werk? De eerste bekommernis was, ze af te zonderen of op een of andere manier onschadelijk te maken; de wijze waarop de ongelukkigen deze situatie moesten ondergaan, was van veel minder of zelfs van geen belang. Men stopte ze in kerkers of krochten, sloot ze in donkere gebouwen, ketende hen vast aan de muur of de vloer, stalde ze als dieren op stro of op riet, wierp hun het voedsel door een opening toe; viermaal in het jaar sneed men hun de haren en de nagels; op sommige plaatsen bevonden ze zich in vunzige kelders waarin bij hoog peil der rivieren het water naar binnen liep; elders stak men ze in getraliede kooien of zogenaamde dolkisten, waarvan sommige modellen op wieltes konden worden voortgerold; men gebruikte voetblokken, zware lederen dwangbuizen en zogenaamde spuwen bijtmaskers. In bepaalde steden was het de gewoonte bij gelegenheid de geestesgestoorden als een soort publieke vermakelijkheid of attractie aan te wenden: op sommige dagen konden de zieken tegen het betalen van een inkomgeld worden bezichtigd...' (2). J. Geldof geeft talrijke afbeeldingen van deze coërcitieve instrumenten (3). Dat krankzinnigen als bezetenen werden beschouwd lezen we in *Legende der Martelaren van Gheel*: 'Menschen, die het edelste deel van hunne vermogens verloren hadden, en, behalve hunne ziel, aan een dier gelijk schenen, werden dikwijls onder de bezetenen van den duivel gerangschikt.' (Aangehaald door A. De Cock (7), p. 116, voetnoot 1).

De aanhef van het recept in het kloosterboek luidt: RECEPTE GHEEXPERIMENTEERT VAN VEEL PERSOONEN DIE GHEWEEST HEBBEN .10. IAEREN UIT HAERE SINNEN DIE DAER MEDE GHENESSEN SIJN.

In dit recept wordt voorgeschreven hoe men met geestesgestoorden moest omgaan:

1. Men moet met de patiënt veel praten over allerlei zaken, in een rustige omgeving.
2. Zo de patiënt 'dul' is, mag men hem niet binden.
3. Allerhande geneesmiddelen moeten worden toegediend.
4. Men moet zorgen voor een degelijke nabehandeling.

1. Opvang van de patiënt

Eerst en vooral moet men trachten aan de weet te komen wat hem in de toestand van geestelijke aberratie heeft gebracht. Men brengt hem in een verduisterde kamer waar het heel stil is en men tracht te praten met de zieke. Zo zal men vernemen 'uut hun discours' of de ziekte voortkomt uit liefde of uit droefheid. Als de zieke in het vervolg over de oorzaak van zijn liefdessmart of depressie begint te spreken, moet men over een ander onderwerp beginnen en dikwijls van onderwerp veranderen en met allerlei zaken zijn geest verstrooien ('diverteren').

2. Niet binden

Zo hij 'als dul' is moet men de patiënt niet binden 'maer men moet daer meer volckx bij laeten om te bewaeren' (d.i. beveiligen).

Dit is een heel ander geluid dan hetgeen men gewoon was te horen in verband met de geesteszieken, die zonder pardon werden vastgeketend, met voetblokken, dwangbuizen en maskers belast en ongetwijfeld heel wat slagen moesten incasseren. Hier wordt de krankzinnige als een zieke mens beschouwd en als dusdanig behandeld.

3. Medikatie

Men neme de kop van een zwarte gecasteerde ram; deze kop moet met wol en vel gekookt worden tot de hersenen goed murw zijn. Dan trekt men de kop open en haalt men er de hersenen uit, zo warm mogelijk. Meng nu de hersenen met kaneel, gember, muskaatnoot, foelie en kruidnagels van elk een half loot (4) en maakt daar een koekje van, van een duim dik; bakt dit op een zacht vuur 'den tijd van 3 miserere' (5) en geeft het dan aan de zieke te eten 't'sij met wat fortse van

woorden ofte met sueticheijt'. (Het koekje zal inderdaad niet zo smakelijk geweest zijn, 'wat quaet om nemen'.) Dit wordt gegeven 2 uur na het avondeten, juist voor het slapen gaan. Men moet zo een koekje 3 of 4 dagen achtereen geven. Wacht dan 5 of 6 dagen vooraleer weer een koekje te geven, maar in deze tussentijd geeft men de zieke de volgende drank:

Neem koortskruid, salie, wijnruit, averoen, gezegende distel, donderbladeren en venkel van elk een handvol en kookt deze kruiden in witte franse wijn, laat bezinken en geef de zieke ervan te drinken: 3 lepels 's morgens te 7 uur, een uur vóór eten en 's avonds 3 lepels een uur vóór eten.

Nog wordt gewaarschuwd dat enkele voorzorgsmaatregelen niet over het hoofd mogen gezien worden: de medikamenten mogen niet toegediend worden gedurende de hondsdagen (6) noch tijdens de maandstonden; men mag de patiënt geen bloedlaten noch een purgatie geven; kan hij niet 'te cameren gaen', dan zal men hem een suppositorium opsteken.

4. Nabehandeling

Er zijn personen die met deze remedie op 9 dagen genezen zijn, sommige doen er wat langer over, omdat zij het koekje met ramshersenen niet kunnen innemen. Wanneer de patiënt genezen is moet men hem verbieden van te veel te bidden (hier denkt men onmiddellijk aan een zuster die religieus geobsedeerd was). Zo het een manspersoon is zal die niet te veel studeren of lezen. De patiënt mag ook geen grote inspanning doen ('seer grooten exersitis') en moet zware en gezouten spijzen vermijden.

Kommentaar

Het eerste wat opvalt is de menselijkheid waarmee de geesteszieke opgevangen wordt. In tegenstelling met wat in die tijd gebruikelijk was, werd hij goed behandeld. Men kan veronderstellen dat de behandeling des te zachtaardiger was, daar het hier ongetwijfeld om een medezuster ging. Noch de religieuze vrouwen Theresen van Brugge noch de zusters Annuntiaten van Antwerpen hielden zich bezig met krankzinnigenverpleging. Het is aan de stijl van het recept op te maken dat het om vrouwen ging, er wordt immers altijd in het vrouwelijk geschreven: 'naer dat ghij siet dat sij betert', 'desen naervolghenden dranck moet sij nemen', 'men moet haer eenen koeck op haer hooft legghen'. Alleen bij de nabehandeling is er sprake van een manspersoon; hiermee kan de aalmoezenier of een knecht van het klooster bedoeld zijn.

Waren de kloosterzusters zeer meegaand met hun zieke medezuster, dan wil zulks nog niet zeggen dat zij over de ziekte zelf niet achterdochtig waren; medezuster of niet, maar een geesteszieke was iemand die behekst of betoverd was en

dat de duivel hier in het spel was, daar geloofden zij naar tijdsgebruik stevast in. Dit is vooral te zien aan de keuze van geneesmiddelen die aangewend werden.

Nemen we eerst de kop van een gecasteerde zwarte ram. Een zwart dier: kras-sende raven, zwarte hoenders, zwarte katten, enz., 'wier kleur hun een spook-achtig, helsch voorkomen geven, iets waardoor ze bij de massa dadelijk denk-beelden van tooverij en boozen invloed wekken; ook heeft het volksgeloof van alle tijden genoemde dieren in nauw verband gebracht met heksen en duivels' (7, p. 95). Waarom vel en wol mede gekookt moesten worden en waarom het van een gecasteerde ram moest zijn, zal wel zijn reden gehad hebben, maar is mij niet duidelijk.

De drank die de zieke moest drinken, was getrokken uit kruiden die sinds eeuwen als cephalicum en meestal als antidiabolisch en onheilafwerend bekend stonden:

- Koortskruid, *Betonica officinalis* L., was een cephalicum, 'goet iegen alle deren vanden hoofde' (8, p. 110). De *Ortus sanitatis* (9) zegt: 'Plinius spreekt, die betonie over hem draget dien en mach gheen toverie scaden.' In dezelfde gedachtengang vermeldt de *Liber Avicenne*: 'Wet dat betonie geleit in eens menschen bedde die vele peinst ende die swaerlike dromet helpet zere alsi verwarmt es van dien mense.' (8, p. 112)

- Salie, *Salvia officinalis* L., een plant die voor alles geprezen werd maar 'de savie is boven allen seer nut voor den hoofde ende voor de hersenen, sy versterckt de sinnen, ende vermeerdt de memorie', aldus Dodoens (10, p. 467). 'Vele lipbloemigen zijn sterkkriekende Heksenverjagende Heilkruiden' (11, p. 338).

- Wijnruit, *Ruta graveolens* L., 'behoort tot de klasse der tooverkruiden' (7, p. 95). Is. Teirlinck verhaalt: 'Deze Vijftienderhande Kruiden (waaronder Wijnruit) werden ook als antidiabolische Badplanten aangewend. Zoo vertelt ons Adelung dat, in 1724 de Duivelsbanner Cornäus een bad liet gereedmaken met vijftien welriekende Kruiden, die eerst vijf uren lang in wijwater gekookt waren: in zulk Kruidenbad moest een door den Duivel bezeten meisje drie uur en half blijven liggen' (12, p. 225).

- Averoen, *Artemisia abrotanum* L., was ook een antidiabolische rookplant en een van de onheilafwerende kruiden, die op hete kolen werd gestrooid om de boze geesten (bij de Romeinen) en later de duivelen (bij de kristenen) weg te roken. (8, p. 191)

- Gezegende distel, *Cnicus benedictus* L., het best gekend als antipestmiddel, omdat een engel dit kruid aan Karel de Grote aanwees toen diens leger door een pestepidemie met uitroeiing bedreigd werd, was tevens 'een geweldig antidiabolisch Kruid' (12, p. 234).

- Donderbladeren, *Sempervivum tectorum* L., werden aangewend 'jegen heete hooftsveren (=hoofdpijn)' (8, p. 468). 'Huislook... is, en 't gebeurde dikwijls tijdens het tijdperk der christianiseering, van gewijd godenkruid tot een vervloekt Duivelskruid vervallen, toch heeft het antidiabolische kracht want het beveiligd

de daken waarop het groeit tegen donder en bliksem' (12, p. 74). 'Het verjaagt den Booze die onweer en storm brouwt' (12, p. 267).

- Venkel, *Foeniculum vulgare* Mill. 'Men zegt dat men in Béarn (Frankrijk) op St.-Jansavond venkel in de sleutelgaten steekt om de Kwade Geesten te beletten in huis te komen' (12, p. 254). 'Tegen Tooverij en Kwaden Invloed hangt men in Engeland Venkel boven de deuren' (11, p. 302).

Om de geesteszieke te doen slapen wordt een eigenaardige geneeswijze aanbevolen: een komijnebrood van de kruim ontdaan werd warm op het hoofd gebonden. Deze eerder lachwekkende methode kan moeilijk verklaard worden, toch lezen we in Het Belgisch Kruidboek over 'Hofkomyn (*Cuminum cyminum* van *Linnaeus*): Lobel heeft over de krachten van dit zaad een lang artikel geschreven, en zegt dat het de gebreken van de milt en de *draeiingen des hoofts* beletten kan' (13, p. II 310). En Is. Teirlynck zegt: 'Komijn werkt tooverij tegen' (11, p. 326). Dus weer een middel om de boze geesten te verdrijven en de zieke kalmte en rust te bezorgen.

Nabeschouwingen

De oorsprong van dit recept is mij niet bekend, maar het heeft zeker navolging gekend. Zo bewaarde destijds het 'Schloss Weinberg bei Kefermarkt im Mühlviertel' een apoteek uit het eind van de 17de eeuw, waarin een receptenboek werd bewaard met 1.141 recepten. De apoteek werd op het einde van de dertiger of begin van de veertiger jaren overgebracht naar het Oberösterreichische Landesmuseum in Linz. Daar worden inderdaad ook de twee receptenboeken van de Weinberg apoteek overgebracht; zij worden er geïnventariseerd onder nr. 826 en 827 (14). Een dezer receptenboeken bevat een recept om krankzinnigen te genezen. Dit recept is nagenoeg de letterlijke tekst als die van het recept van de zusters Annuntiaten van Antwerpen, gekregen van de zusters Teresen van Brugge. Hier volgt dan de tekst zoals die in een Frans damesblad in 1932 werd weergegeven (15):

'il faut prendre du *gingembre*, de l'écorce (dit zal dan kaneelbast zijn volgens het kloosterrecept), des *clous de girofles* et des *noix de muscade*; les piler et en faire une poudre légère passée au travers d'un tamis. Puis il faut trouver un *bouc noir* âgé d'un an et le décapiter d'un seul coup de façon à ce que la cervelle reste entière; mettre la tête avec les poils et la peau, mais sans les cornes dans une marmite et l'y faire bouillir dans de l'eau pure, ensuite, et quand cela a bien bouilli, en ôter la cervelle que l'on fera cuire avec de la farine et trois oeufs, auxquels on ajoutera la poudre préparée d'avance. Le remède étant prêt, on le donnera au patient en petite quantité en veillant à ce qu'il mache bien et ne l'avale pas sans mastiquer. Avant de lui administrer cette concoction bienfaisante on lui rasera la tête et on le fera étendre dans une chambre obscure et tran-

quille, veillé par un tiers qui ne la quittera pas durant son sommeil que l'on espère long. Il faut poursuivre le traitement pendant plusieurs jours et s'il n'a pas de soucis et que personne ne le dérange avec l'aide de Dieu il guérira.'

Wat hier specifiek is: de zwarte ram moet 1 jaar oud zijn en men moet hem ont-hoofden met één slag. Ook hier moet wol en vel meegekookt worden, zonder de horens, wordt hierbij nog gespecificeerd. Het koekje moet met bloem en 3 eieren opgemaakt worden. Men geve enkel een klein stukje, dat de patiënt goed moet kauwen.

Voor het overige zijn de recepten identiek. Wederzijdse beïnvloeding of een gezamenlijke oorsprong is overduidelijk.

Een tweede recept van de zusters Annuntiaten tegen krankzinnigheid

Een ander middel om geesteszieken te helpen staat in hetzelfde receptenboek en draagt als titel: OM EEN DRANCXKEN TE MAECKEN VOOR EEN DIE SIJN SINNE-KENS VERSCHOTEN SIJN MET WELCK WIJ GHEEXPERIMENTEERT HEBBEN.

Het was dus een remedie die in het klooster zelf werd beproefd met goed gevolg. Het luidde als volgt (in modern schrift omgezet):

Neemt een pot water en doet er in een handvol rozemarijn, salie, koortskruid van elk evenveel en een handvol rozijnen, waar de kernen uit verwijderd werden, en doet er een ons sennabladeren bij. Laat dit alles samen koken tot het 5 à 6 keer opborrelt, filtreer het daarna door een doek. Daarvan moet de patiënt 10 of 12 dagen achtereen 's morgens een halve kroes drinken. Neemt dan een zwarte hoen (weeral een zwarte! zie hoger), men snijdt die levend de buik open en met groot geweld wordt de borst helemaal opengetrokken (hetgene manswerk is om het goed te doen); dan wordt de kip bloedend, met pensen, pluimen, hoofd, staart en al seffens op het hoofd van de patiënt gelegd, 't zij voor de hersenen of voor de memorie, achter aan de nek waar hij de meeste pijn gevoelt. Maar het haar moet op voorhand op die plaats afgesneden zijn en hij moet met ontbloot hoofd gereed zitten. Men laat de hen 24 uren op het hoofd liggen. Zorg ervoor, dat er een ketel met water gereed staat, om de kip in te werpen, om niet ongesteld te worden (door de stank).

Bemerkt dat rozemarijn, *Rosmarinus officinalis* L., evenals salie en koortskruid een antidiabolische kracht bezit (11, p. 248).

Hieruit blijkt dus dat de kloosterzusters zeer menselijk stonden tegenover een geesteszieke medezuster en die goed en liefdevol behandelden. Anderzijds waren zij nog behept door de tijdsgeest, die in een geestesgestoordheid een werking van de duivel of zeker van toverheksen zag.

Samenvatting

In een medisch-culinair receptenboek van de zusters Annuntiaten te Antwerpen uit 1628 staan 2 recepten waarmee geesteszieke medezusters werden opgevangen. Het eerste recept hadden ze van de zusters Theresianen van Brugge, het tweede was een geneeswijze van eigen uitvinding. De behandelingswijzen, zeer menselijk voor die periode dat men de geesteszieken nog slechter dan misdadigers behandelde, is opvallend. Anderzijds blijkt uit de medikatie dat de zusters nog fel onder de invloed stonden van de gangbare opinie, dat krankzinnigheid onder demonische invloed ontstond.

Referenties

- (1) Kon. Bibliotheek Brussel, Hs III, 1688.
- (2) A. Evrard, Een groot landgenoot, s.l., 1960.
- (3) J. Geldof, Pelgrims, Dulle lieden en Vondelingen te Brugge 1275-1975, Brugge, 1975, p. 140-146.
- (4) Een loot = $\frac{1}{2}$ ons, dit komt dus overeen met ongeveer 15 gram.
- (5) De tijd nodig om 3 maal de miserere-boetepsalm te reciteren.
- (6) Warmste periode van het jaar, 19 juli - 18 augustus.
- (7) A. De Cock, Volksgeneeskunde in Vlaanderen (1891), Heruitgave, Schiedam, 1976.
- (8) L.J. Vandewiele, De 'Liber magistri Avicenne' en de 'Herbarijs', Brussel, 1965.
- (9) Den groten herbarius met al zijn figueren Die Ortus sanitatis ghenaeemt is. Antwerpen, 1514.
- (10) R. Dodoens, Cruijdt-Boek van Rembert Dodonaeus. Tot Leyden. 1618, p. 467.
- (11) Is. Teirlinck, Flora Magica, Antwerpen, 1930.
- (12) Is. Teirlinck, Flora Diabolica, Antwerpen, s.d.
- (13) L.A. Delathauwer, Het Belgische Kruidboek of de Gentsche Hovenier, Gent, 1848.
- (14) Meegedeeld door Prof. Mag. Pharm. Dr. K. Ganzinger, Wenen, waarvoor mijn dank. Een afbeelding van de apoteek van het Schloss Weinberg, nu opgesteld in het Museum te Linz, werd gepubliceerd in: Die Vorträge der Hauptversammlung in Salzburg 1951. Veröffentlichungen der Internationalen Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie. Wenen, 1952.
- (15) Votre vingtième, Madame. Vingtième Siècle. Lundi 7 novembre 1932.

PHARMACEUTISCHE RECEPTEN VAN ROND 1700 TE HILVARENBEEK

F.A.H. PEETERS

In zijn belangwekkende studie: *De Hilvarenbeekse medici voor 1800*, maakt Adriaenssens gewag van een ter plaatse op het Raadhuis onder Nr. 4255 bewaard manuaaltje: *Handtboeck, aangelegd door M. Schellekens, pastor, in Januari 1685*. Inderdaad maakt dit 10x28 cm metende aantekeningenboekje op pag. 14^r, de eerste complete pagina, melding van „Den heere Mattheus Schellekens Canonick vande tweede fundatie inde kercke van Sinten goedele binnen Brussel is wederom coomen woonen ten huysse van sijnen heeroom den Eerw: heere Cantor Middegaels op den 20 february 1688." Op pag. 13^r, de allereerste in het manuaal, staat een tweetal gebeden opgetekend, onderschreven met „M. Schellekens Pastor". Voor het overige is dit *Handtboeck* gedurende het laatste kwart der 17de en de gehele 18de eeuw voor allerlei - meest finantiële - doeleinden gebruikt en wel door verschillende personen, kennelijk gevestigd te Brussel resp. Hilvarenbeek. De meeste aantekeningen handelen over afrekeningen van jaargetijden, missen, begrafenissen, maar ook over grondrenten, hout en den aankoop van gronden her en der in Noord-Brabant.

In artsienkundig opzicht is slechts een zestal recepten voor zalven van belang, van de hand van een' zekeren Matthias Servatius Roeykens, Med. Doctor te Oirschot. Diens zoon, of neef, Petrus Franciscus Roeykens werd eveneens Med. Doctor en vestigde zich rond 1770 te Hilvarenbeek, waar hij op 7 Febr. 1797 werd begraven. Van zijn hand bevat het manuaal een fragment ener, Latijnstalige, ziektegeschiedenis van een 18-jarig meisje. Van het zestal zelfrecepten volgt hier, regel voor regel, de transcriptie. Afkortingen komen vrijwel niet voor; wel is de letter *n* op het einde van niet-beklemtoonde slotlettergrepen veelal niet uitgeschreven, maar tot een enkele pennestreek - of nog minder - teruggebracht. Daar waar vrijwel zeker een *n* moet staan, heb ik deze cursief toegevoegd. Eveneens zijn enkele andere letters aangevuld, waar het kennelijke schrijffouten betreft. De recepten I t/m VI vangen aan op resp. de bladzijden: 19^v, 24^v, 25^v, 26^v, 28^v en 29^v.

I Artickel

Om te maecken den Balsamum
Mirabile

Nempt een half pint olyf olie
een once roodt Sandel hout
heel fyn gestampt oft gemaelen
een once geel was
een once peter olie
een once spijsck olie
een half muddeken roose water
een half vierendeel veneetsche
terpentyn
Eerst nemptmen een nuet aerde
steerte panne, houdende ontrent
dry pinten nat, doet eerst daer
in de olyf olie, met het was
wat in stucken gebroocken, stelt
dat op een confoort om te smelten
daer en tusschen doet het roosewater

in een schotel doet daer in den
terpentyn, en roert soo lange
met een mes tot dat den terpentyn
wit is, het was gesmolten synde,
in de olyf olie, doet dan daer by in
de steerte panne eerst het sanderhout
dan de peterolie en spyck olie
dan het roosewater met den terpentijn
laet al te saemen koocken ontrent
een ure, immers de preuve is, tot
dat het niet meer op en comt ende
het schuym vergaet, moet dan syn
geperst door eenen dunnen rauwen lijnen
doeck, Nota op het vier staende om
te koocken, men moet altyt sorgen om
te roeren op dat het niet over en
loopt
Dese balsem verdryft alle jocksel
airworm ruyghyt schorffthyt ende
quaet seer der hoofden, vrouwen die

sweerende borsten hebben het sy
gebroocken oft gekloofde tepels
die smeeren hun tweemaal daeghs,
hy hout de zeeren ryn en heelt uyt den
gront op, Nota dat om de zeere
tepels de brant salve noch beeter
by experientie bevonden wort

Item is oock goet voor die gevallen heeft
oft van een peert geslagen is, oft met
eenen steen geworpen is, dat van buyten
swart is, en geronnen bloet tusschen vel
en vlees, hetsy oock van verrecken oft
arbeyden, die strycke tweemaal daeghs
daer de pyne is en sal seer haest genesen
syn

Item dese balsem is oock goet gestrecken op
den navel van den buyck, in uit hangen
van den buyck voor de colyecken, voor de
wormen die daer van vergaen, en voor
harte dicke buycken, het welcke dickwils
gebeurt aen jonge kinderen met desen
balsem gestrecken synde doet die
minderen

Item desen balsem heelt alle veersche
wonden, een kint dat een buyl valt
met eens oft twee mael te strycken
het is genesen, oock is goet om versche
wonden een wynigh van de brant salve
articulo quarto met wat van desen balsem
gemengelt daarmede gestrecken met een
plaester articulo secundo om te genesen
maer men nempt balsem alleen om de
wiecken vet te maecken

als iemant eenen slagh oft stoot in de oogen
heeft datter peryckel is van de oogen te
verliesen, nempt een raepe, schrapt
die met een mes soo fyn als het mogelyck
is, doet dan in een aerde steerte panneke
met wat olyf olie, laet dit wat slokeren,
dat gedaen synde, nemt daer van wat
warm tusschen twee fyne doeckxkens
legt dat op de ooge savons voor den
nacht en op den dagh, nempt soo veel
balsem art: primo als tritum articulo: 5
mengelt dat wel ende stryckt daer
mede smorgens (de ooge sluytende)
de schellen van onder ende boven, soo
oock op den middagh, legt savons wederom
van de raepe een wynigh gewarmt
en sult op corten tyt groote baete vinden
voorders alser in arm oft been oft ander
partye van het lichaam een slymaghtigh
oft cout humeur valt met een continueele
koude dat van die partye het vlees afgaet
en heel flau wort nemt daer toe van
desen balsem en stryckt smorgens en savons
soo veer het cout en debilityt streckt
en legt daer op een cirone van
salve art: 2, als men wilt strycken, men
moet de cirone afnemen ende naer
gestrecken te hebben wederom daer op
leggen, nu vermackt hebbende men
legt altyt den selven doeck met de vette
syde naest het lichaam ende geaffligende

partye wort alleenskens herstellt
Desen balsem is oock seer goet voor
een, twee dry ja vierdaeghsche kors
nempt savons een peerde boon groot
drinckt dat in met wat wyn oft brandewyn
en legt een plaester van een duym
viercant van grau pampier dry oft vier
dobbelt gevouwen, van desen balsem wel
vet gemaect, legt die op de pols ader
aen een mans persoon op de rechten arm
ende aen een vrouw persoon op den
slinkker arm, laet dit liggen met eenen
doeck daer op gelyt negen dagen hetsal
u met godts hulpe tot uwe gesontyt helpen
en brengen gelyck aen hondert en hondert
mensen heeft gedaen ende noch
dagelyck doet dese plaester is goet voor
ionck en out
desen balsem is oock goet die van binnen
soo danigh gequest mochte syn datter
eenigh geronnen bloet mocht weesen
al ofter een ribbe gebroocken waere
die neme oock een peerde boon groot
in savons met wat brandewyn ende sal
sanderdags groote baete vinden ende
niet heel genesen synde magh wel twee
a dry mael continueeren ende oock
van buyten strycken daer het meest presseert
en sal tot syn voorige gesontyt koomen
als menigh mael by experientie
bevonden wort
desen balsem is oock goet voor die
de colyecken oft phleuris hebben
die nemen een goede peerdeboon
groot in met wat wyn oft brandewyn

II Artickel

om te maecken de bruyen salve
seer dinstigh tot plaesters ende
cironen
een vierendeel ongepynt was
een pint olyfolie
een half pont drooge seruse
een once camphor fyn gestampt
Nempt eenen nuwen aerden pot oft
steertepanneke houdende ontrent
de dry potten nat stelt die buyten het
huys op een confoor, doet daer in de
olie en het vierendeel was wat
in stucken gebroocken oft met
een mes wat gescherft, dat
gesmolten synde ende wat gekockt
hebbende doet dan alleenskens daer
in een half pont drooge seruse
laet dat soo koocken ontrent de dry
quaert immers tot dat het wit schuym
al is verandert in bruyen blasen
het welck maer ontrent een half
quaert soo magh koocken, stelt dan de
pot van het vier en laet stillekens
met een lepel al roerende, de

camphora in den pot wat verslegen
synde van het pampier afloopen ende
naer een wynigh roerens laet het
styf worden

Dese salve is goet voor de vorst al oft
het bladeren waeren, als die plaester
daer op wort gelyt ten sal niet opengaen
maer sal de vorst doen verdryven
men laet de plaester daer op legghen
en als het open is van de vorst, men
stryckt de wonde met wat tritum
en brant salve saemen gemengelt
ende eene plaester van dese salve
daerop te legghende, sult daer mede
van de vorst genesen als dagelyckx
bevonden wort men moet maer
vermaecken over ander dagh

III Artickel

Om te maecken salve om de quade
seeren opt hooft te genesen
nempt voor eenen halven stuyver
salve van roosen ende een
dragma precipitatum rubrum
dat saemen gemenght ende de
seeren van het hooft daer mede
eens daeghs gestrecken die
worden daer mede genesen

IIII om te maecken salve
voor de verbranthijt

Nempt een aerde steerte
panneke houdende een pint nat
doet daer in een vierendeel roet
oft een roete kerse van een
vierendeel hoe houder hoe beeter
doet daer by een muddeke oft
een maete olyf olie laet het
saemen een wynigh koocken
stelt het dan van het vier
en laet het styf worden

V Artickel

Om te maecken goeden tritum
ende de cracht der selve
Nempt een vierendeel letarge
fyn gemaelen oft gestampt een
half pint asyn een maetke
olyf olie, dat saemen gedaen in
een pot kanne die van boven
wyt is dat geroert met een
stockken in vier deelen gesplet
tot dat het al is in een geruert
en heel dick, het magh wel een
wynigh warmte van het vier

hebben het mengelt te beeter
Dese tritum is goet voor tot
waterachtige humeuren oft daer de
waters hunnen cours nemen
met eens oft twee mael daeghs
te strycken en alser gaeten syn,
eene groene plaester van articulo
sexto daerop legghende sullen licht
droogen en genesen
oock alser eenige accidenten oft
quetsuren syn daer grooten brant in
is mengelt een wynigh van den
balsem art: 1 met soo veel van
desen tritum om te strycken het
accident den brant sal op corten
tyt uyt getrocken worden
de gesoute waters ende eters met
desen tritum gestrecken synde worden
oock genesen als oock de jockte
in quetsuren oft accidenten wort er
mede verdreven

Om den navel sweeren men stryckt maer
den vinder met dese salve om te droogen
en men legt een groene plaester
daer op art: 6 om te genesen die hier
mede genesen wort
met een woort daer brant in is
oft eenige siltige water in
quetsuren oft accidenten met desen
tritum met wat brant salve art 4
gemengelt de selve stryckende
sult seer licht al den brant uyttrecken
en genesen

Als iemant een specie van laserye heeft
dat het lichaem is vol drooge oft
natte seeren die neme een medecyne
van jalap

VI Artickel

om te maecken groene salve
Nempt een vierendeel
ongepynt was, laet dat smiltten
in een nuet aerde steerte panneke
houdende eenen pot nat,
gesmolten synde doet daer in het
gewicht van een dragma en half
spaens groen gestampt en roert dat
op dat het wel mengelt, doet dan
daer noch in een maetke olyf olie
al te saemen gesmolten synde
roert het met een stockken tot
dat het styf is, ende op dat het
te beeter styf worde, cont de
steertpanne in kout water stellen
en sult met dese salve u wel
seer wel bevinden Nota het spaens
groen moet voor het stampen eerst
op een warm vier schuppe wat gedrooght syn
Dese salve wort gebruyckt als iemant
hem heeft gequest aen de scheenen
soo oock andere partyen des lichaems

maecke van dese groene salve
 een plaester, mitsgaders
 alser in eenige quetsure waterachtige
 siltige humeuren hunnen cours nemen
 van gelycken alser quaet vlees
 in eenige wonde comt in sulcke
 gevallen is dese salve dinstiger als de
 bruyne, ter oorsaeck dat sy het quaet
 vlees wegh nempt als de bruyne
 alser diepe wonden syn men moet maecken
 een wiecke vet met den voorenstaenden
 balsem ende in de wonde steecken
 en strycken de quetsure soo veel
 de pynelyckhyt streckt met den

selven balsem en daer op legghen
 een plaester van dese groene salve
 maer by soo verr eenigen brant
 quame moet men den balsem
 mengen met den tritum van elx
 gelyck om te strycken maer niet
 te mengen tot het vermaecken
 van de wiecke
 Dese groene salve is particulier
 om gequeste scheenen en daer die
 gebruyckt wort en sal geen quaet
 vlees op de wonde koomen ende
 geneest seer wel daer die gebruyckt
 wort.

LITERATUUR

- L. Adriaenssen: De Hilvarenbeekse medici vóór 1800 - Nieuwsbrief, nr. 7
 Januari 1984.
 L.L. De Bo: Westvlaamsch Idioticon. Gent, 1892.
 L.W. Schuermans: Algemeen Vlaamsch Idioticon. Leuven, 1865-1870; Torhout,
 1984².

AANTEKENINGEN

Enige maten: 1 pint = 68,7 cl; 1 vierendeel = 115,95 g; 1 muddeke = 8,59
 liter; 1 ounce = 28,99 g.
 Woordverklaringen: *cirone* = waspleister; *slokeren* = zich ontbinden, weken
 (+ slaken); *airworm* = haarworm; *houder* = ouder (deze h-afwijkingen wijzen
 op Vlaamse, Zuid-Brabantse invloeden); *vinder* = vinger (o.m. te Brussel).

GENEESKUNDIG TOEVOORZICHT IN DE BARONIE VAN BREDAS; EEN INSTRUCTIE UIT 1756.

F.A.H. PEETERS

De geneeskundige voorzieningen ten platten lande vormen, althans van vóór 1800, een nog in belangrijke mate onontgonnen terrein van geschiedkundig onderzoek. Het verheugt mij dan ook door toedoen van den archivaris van Prinsenbeek, den Heer C. Latour, een aldaar berustend en ook voor de pharmacie belangrijk document in bredere kringen bekend te kunnen maken. Het betreft een Instructie voor Landsdoctor Adriaen van Ghert, gevolgd door een Lijst van in- en uitwendige Medicamenten, uit de „Notulen en Resolutien van de Magistraat van Hage", folio 265 t/m 268 (Archiefnr. 1650). Hieronder volgt een afschrift dezer stukken; een enkele correctie is in cursief uitgevoerd.

Vergaeding Zaturdag den 13^{en} 9^{ber} 1756 present den Heere Schout en Scheepenen Van Raak en Van Loo. Den Heere Schout communiceert de Instructie Voor Adrian Van Ghert als Lands Doctor Van de Baronnie Van Breda, Luydende woordlyk als Volgt.

Instructie voor Adriaan van Ghert als 's Lands Doctor van de baronnie van Breda.

Eerstelyk sal hy nauwkeurig en behoorlyk examineeren alle chirurgyns, die in het toekomende door de respective Geregten der baronnie sullen werden aangesteld tot dorpschirurgyns, mitsgaaders alle andere die sig na dato deeser in eenige plaats van de baronnie sullen willen etablisseeren om aldaar de chirurgie te exerceeren ten welken einde alle soodanige nieuw aankomende chirurgyns in het vervolg sig altoorens in eenige functie van de chirurgie te treden aan den voornoemde 's Lands Doctor van Ghert sullen moeten aangeven, die daar op deselve sal moeten examineeren, off sy de Anatomie verstaan en in de medicynen geverseert syn, de Examinatie sal moeten geschieden ter presentie van twee regeerende Deekens van het chirurgyns gilde te Breda, en den Schout, en een van de geregte uit de plaats daar sy willen geadmitteert syn, en sal den geexamineerden aan ieder van deselve twee Deekens voor vacatie en salaris moeten betalen drie guldens. De geexamineerde bequaam bevonden synde, sal den 's Lands Doctor daar van aan deselve een behoorlyke certificatie ter hand stellen, sonder dat voortaan iemand, wie het ook mogt syn, sig de exercitie van de chirurgie in de voors: baronnie sal mogen onderwinden, off daar toe eenige admistie by het geregt te versoecken ten sy altoorens voorsien synde van een soodanige certificatie, welke hy voor het doen van eenige functie sal moeten vertoonen aan het geregt van de plaats, en ter secretarye aldaar sal moeten Geregistreert worden, op peene van contrarie doende, telkens en ieder rys te verbeuren eene boete van twaalff guldens, uitgesondert nogtans de chirurgyns welke reeds voor dato deeses in de voorschreeve Baronnie de chirurgie hebben geexerceert, die niet gehouden sullen syn sig van dusdanige certificatie te voorsien, De voorschreeve 's Lands doctor sal voortaan eens 's Jaars, en sulks wel

in augustus off september sig begeeven op alle de plaatsen van de baronnie, en aldaar nauwkeurig examineeren off de chirurgyns:, soo wel die voor dato deeses reeds in functie syn, als diegeene die in het vervolg sullen aankoomen, syn voorsien van de nodige Instrumenten, en Medicynen, gelyk ook de Apothecars, indien eenige in de baronnie gevonden worden, en daar omtrent eenig defect bevindende het geen niet aanstonds word geredresseert, sal hy daar van kennis moeten geven aan het gerecht van de plaats, ten einde daar in de nodige voorsieninge te doen, het sy tot interdictie aan de gebreekige van de exercitie der chirurgie en het debiet der Medicynen, off soodanig anders als het geregte na exigentie van saaken sal oordeelen te behooren,

En op dat de chirurgyns sig in het vervolg behoorlyk van de vereischte Instrumenten en Medicynen kunnen voorsien soo sal de voorschreeve 's Lands Doctor hebben te formeeren een exacte en specifieke lyst van alle de Instrumenten en Medicynen, waar van de chirurgyns in de voorschreeve baronnie altoos behooren voorsien te syn, en sal hy deselve lyst uiterlyk ses weeken na syn aanstelling overgeeven aan die van onsen Raade, omme nader geexamineerd en vervolgens gearresteerd en geaprobeert te worden, welke alsoo geaprobeerde lyst hy ter secretarye van het gerecht van ieder plaats in de voorschreeve baronnie sal moeten laten registreeren, waar van dan door het gerecht een Exemplaar sal ter hand moeten gesteld worden aan ieder chirurgyn aldaar reeds in functie synde, off die in het vervolg sullen willen practiseeren, met last aan deselve om Sorge te draagen, dat sy voortaan ieder respectivelyk het een en ander in voorraad hebben, Wyders sal de voorschreeve 's Lands Doctor ter requisitie van het geregte van ieder plaats moeten examineeren de vroedvrouwen, die in het vervolg door de respective Geregten in de voorschreeve baronnie sullen werden aangesteld, en daar van aan deselve een behoorlyke certificatie geven, en sal voortaan in de voors: baronnie niemand als vroedvrouw mogen fungeeren, sonder door het gerecht van de plaats daar toe geadmitteert en door den 's Lands Doctor behoorlyk geexamineert, en van een certificatie van den selyen voorsien te syn, op peene van telkens contrarie doende, te verbeuren twaalf guldens,

In gevalle van besmettelyke siekte, off voorvallende buiten gewoone swaare operatien aan arme personen, sal den voorschreeve 's Lands Doctor ter requisitie van het gerecht van de plaats sig daar by begeeven, en ook by de te doene operatie hebben te assisteeren, en indien den Drossaard off desselfs Stadhouder, mitsgaders de officieren van Roosendaal en Oosterhout het mogten goedvinden en koomen te requireeren, sal hy deselve in het neemen van visitatie aan gequeste en verongelukte persoonen hebben te assisteeren, de visitatie te doen, en daar van behoorlyke acte te geven, En in cas van de te doene taxatien, van Reekeningen wegens Meesterloon en geleverde Medicynen door de respective geregten van de baronnie, sal hy ter requisitie van deselve alle sodanige Reekeningen en Specificatien nauwkeurig moeten examineeren, en daar op, des noods, specific aan het gerecht syne consideration in geschryfte overgeeven, en adviseeren hoedanig en tot wat som hy vermeend dat de reekeningen off specificatien behooren getaxeert en gemodereert te worden,

En sal den voornoemde 's Lands Doctor aan de chirurgyns off apothecars ten platten lande geenerlye Medicamenten, off ietwes daar toe behoorende mogen debiteeren, direct off indirect, op peene van de facto vervallen te syn van deese syn aanstellinge.

Den voorschreeve 's Lands Doctor sal dese syne functie en al het geene

voorschreeve is, en daar toe behoord moeten waarneemen en verrigten voor een Jaarlyksche wedde off tractement van drie hondert guldens, te betalen door de respective Dorpen en plaatsen van de voorschreeve baronnie repartities gewys, en op den voet van de ordinaire repartitie der gemeene lasten in de baronnie, sonder dat hy voor het doen der voorgemelde examinatien van chirurgyns en vroedvrouwen, mitsgaaders voor al het geene door hem uit hoofde deeses, en van syne aanstelling moet verrigt worden ietwes hoe genaamt sal moogen Declareeren off pretendeeren, dan alleen vyff guldens 's Daags voor defrayement en reiskosten wegens syne voorschreeve te doene vacatien in de baronnie, welke aan hem sullen werden goed gedaan door het gerecht van ieder plaats, ter wiens requisitie hy aldaar heeft gevaceert,

En sal den voornoemde 's Lands doctor op deese syne Instructie hebben te doen den behoorlyken Eed van getrouwigheid, mitsgaaders die van suivering, en daarenbooven, ook, dat hy ter sake van dese syne functie en bedieninge niet sal neemen eenigerlye giften off gaven, nog ietwes pretendeeren, behalven het geene hem hier booven is toegelegd, direct off indirect, en sulks in handen van den Drossaard der Stad en baronnie van Breda, off by absentie in handen van desselfs Stadhouder Mr. Rombout Melchior Damisse die tot het affneemen van den gemelden Eed by desen werd geauthoriseert, En word den voornoemde Lands Doctor hier meede ernstelyk gelast sig na dese syne Instructie in alles preciese en exact te reguleeren, en te gedragen, mitsgaaders alle en een iegelyk die het aangaat, Sullende van dese syne Instructie de nodige Exemplaren werden affgesonden aan den Stadhouder Damisse, ten einde dien door het gerecht op ieder plaats na behooren gepubliceert en voorts geregistreert, en in het vervolg alomme aldaar geobserveert te werden,

Alles nogtans by provisie en alleen gedurende het leven van den voornoemde A: van Ghert, sonder consequentie voor het toekomende na desselfs overlyden.

Actum op ons hof in 's Gravenhage den 29 october 1756 was geteykent

ANNE onder stond ter ordonnantie van haare koninklyke hoogheid en gecontrasigneert J: De baek (L S).

Deese gepubliceert den 14^e November 1756 present den heere Schout Mr. Lubertus Stuerman, Cornelis van den Eynden en Jan van Loo Scheepenen by my ondergetykende Secretaris in de hage J:G: Nummes.

LIJSTE

Van in- en uitwendige

M E D I C A M E N T E N

Van welke ijder Chirurgijn

ten platten Lande in de

BARONNIE VAN BRED A

In voorraat moet voorzien zijn

Bals. Arcaeï unc. ij
Universal. unc. j

Pulv. Cornach. dr. ij
Ocul. cancr. unc. sem.
Antispasmod. Sthal. unc. sem.

Empl. Diapalm. lib. sem.	Fol. S.S.S. unc. un. et sem.
e Labdano unc. ij	Flor. Chamaem. Libr. j
Diach. c. gumm. unc. ij	Sambuci libr. j
Oxijcroc. unc. ij	Melilot libr. sem.
Vesicator. unc. j	Papav. err. lib. sem.
Ran. c. Dupl. merc. unc. j	Herb. Alth. libr. j
Ung. Basilic. nigr. unc. iiij	Malv. Libr. j
Ad Scabiem c. merc. unc. iiij	Parietar. libr. j
Althaeae unc. ij	Absijnth. libr. sem.
Nervin. unc. j	Philandr. libr. j
Defensiv. coerule. unc. ij	Scord. libr. sem.
Nutrit. unc. ij.	
Ol. Terebinth. lib. sem.	Farin. Sem. lini libr. j
Spir. vini rectific. unc. ij	Alum. ust. dr. ij
Vitrioli unc. sem.	Vitriol. Cypr. dr. ij
Salis Ammon. unc. j	Terebinth. V lib. sem.
Carminat. s. unc. j	Bovist unc. j
Nitri dulc. unc. sem.	Fungus gen ^t Swam unc. j
Mell. comm. lib. j	Aq. Sambuci libr. j.
Rosarum unc. ij	Antiparal. unc. ij
Elect. Diascord. fr. unc. ij	Prophijlact s. unc. iiij
Theriac. unc. j	Elix. Propriet. P. unc. j
Hiër. picr. unc. j	Tinct. Castoraei unc. sem.
Diaprun. unc. j	Succini unc. sem.
Troch. alb. rhas. dr. ij	Sal. Polijchrest. unc. sem.
Tutiae praept. unc. j	Absijnth. unc. sem.
Nitri purific. unc. iiij	Ammoniac unc. j.
Tartar. Emet. dr. sem.	
Crem. Tart. unc. ij.	Gumm. Ammoniac. unc. j
Merc. Praecipitat. R. unc. j	Mass. Pillul. Strat. dr. ij
Camphor. unc. sem.	Opii praept. dr. sem.
Sal. Saturni unc. sem.	
Pulv. Mijrrhae rubr. unc. j.	Cort. Peruvian. unc. ij
Aloes. unc. sem.	Mann. Calabrin. unc. ij
Cantharid. unc. sem.	Rob. Sambuci libr. sem.
Rad. Jalapp. unc. sem.	Sijrup. Diacod. unc. ij
Rhei dr. iiij.	Cich. c. rh. unc. ij
IJpecacuan. dr. ij.	Spong. N ^o 3.
	Mercur. viv. unc. j
	Cap. Papav. Alb. c. Sem. N ^o 20.

Lijste der Instrumenten voor de Chirur-
gijns, welke sig reets op de respective
Dorpen van de Baronnie van Breda
ter neder gezet hebben.

4 Lancetten.	4 Groote en kleinje onderschep
i Spatul.	Naalden.
i Pincet.	i Tandetrekker na verkiesing
i Sonde	12 Spalken groot en kleijn.

i Holle Sondel	2 Scheermessen om incisien te doen.
i Regte Bistouri	i Tongriem Schaartje
i Kromme Bistouri	i Clijsteer Spuijt.
i Regte Schaar	i injectie Spuijtje
i Kromme Schaar.	4 Stroo armen, en een Beenlaade.

Bij deese souden die geene welke in het toekomende sig op een der plaatsen van de Baronne van Breda zouden willen ter neder zetten, deese navolgende moeten bijvoegen.

i Beensaag met zijn toebehooren.	i Catheter voor een Man.
i Kleijn saagje om splinters af te saagen.	i Catheter voor een vrouw.
i Tourniquet met zijn toebehooren.	i Polijpustang.
i Troisquart.	i Trepaan met zijn toebehooren.

Was geteekent.

A: V: Gherdt.

Extract uyt het register der notulen van die van den Raade en Reekeningen van Haare Koninklyke Hoogheid Mevrouw de Princesse Douariere van Orangien Nassau &^a &^a moeder en voogdesse (...).

De Baronie van Breda vormde een der gebieden binnen de Republiek der Verenigde Nederlanden, waarover de Oranjes de jurisdictie hadden. Na den dood van Stadhouder Willem IV trad diens weduwe, Anna van Hannover (2 Nov. 1709 - 12 Jan. 1759) op als gouvernante over haar zoontje en handhaafde tegenover de regenten de stadhouderlijke praerogatieven. Uit haren naam is dan ook deze instructie voor Adriaan van Ghert als 's Lands Doctor opgesteld; zij omschrijft diens voornaamste taken:

- a) het examineren van chirurgijns en vroedvrouwen, vóór toelating aldaar;
- b) het tweemaal 's jaars visiteren van chirurgijns- en (ev.) apothekerswinkels;
- c) het opstellen ener minimuminventarislijst voor de chirurgijnswinkels;
- d) het visiteren, dan wel assisteren daarbij, van gekwetste of verongelukte personen en het assisteren bij zware operaties of besmettelijke ziekten;
- d) het bemiddelen inzake geschillen over de kosten van verstrekte geneeskundige hulp.

Dit alles op een tractement van 300 guldens 's jaars en 5 guldens per dag als reiskostenvergoeding; het aannemen van giften hoegenaamd is hem nadrukkelijk verboden.

Bij de bestudering der geneesmiddelen- en instrumentenlijst valt al dadelijk op dat men zich tot het hoogst noodzakelijke in de plattelandspraktijk heeft beperkt. De eigentijdse pharmacopeeën maken steevast melding der in deze instructie genoemde geneesmiddelen, de simplicia zowel als de composita. Ook de bereidingswijze der samengestelde middelen is in de toenmalige handboeken terug te vinden. Ter toelichting bij de lijst van chirurgische instrumenten dienen hier enige woordverklaringen: bistouri = operatiemes, scalpel; tourniquet = draaikruis, knevel; trepaan = schedelboor; troiscuart = trocart = instrument om puncties te verrichten; sonde = sonde = peilstift.

Teneinde een denkbeeld te krijgen der toepassingsgebieden van enkele achttiende eeuwse geneesmiddelen, volgen hieronder de opmerkingen over krachten en gebruik van een aantal der in de instructie opgesomde geneesmiddelen, zoals beschreven door P. van Hamel, Med. Doctor, in diens *Pharmacopaea Hodierna, ofte Hedendaegsche Apotheek* (Utrecht, 1749):

Balsamum Arcae: Het geneest de wonden en zweren, 't is ook zeer goed in fracturen van beenen, luxaties, kneuzingen, en kwetzingen van zenuwen.

Balsamum (Vulnerarium) Universale: Het is goet in versche wonden en kwetzingen der zenuwen &c.

Pulvis Cornachini: Het zuivert zachtelyk de kwade humeuren, doet zweeten, staat de koortzen tegen, tempert de hitte van het bloed, en opent de verstoppingen.

Emplastrum Diapalma: Zy is goet in geneezing van wonden, zweren, gezwellen, brandingen, kneuzingen, breuken, kakhieken, en fistels, doet de huidt groeijen, verkoelt de brandige zweren, en heel wel.

Emplastrum de Labdano: Zy verzacht, doet de gezwellen verdwynen of brengt ze tot etter, en droogt het zog in de borsten op.

Emplastrum Diachylum cum Gummi: Het verzacht de harde schirreuse gezwellen, maakt dezelve ryp, matigt de hitte in de wonden, en geneest dezelve. Resolveert meer de harde gezwellen.

Emplastrum Oxyroceum: Zy verzacht, resolveert, stilt pynelyke deelen, is goet in kneuzingen, gebroke beenen, verstuikingen, verteert de vochten die daar in vloeijen, en bevordert derzelver geneezing.

Emplastrum Vesicatorium: Zy is goet in slaapziektens, beroertheid, en andere ziekten van de herssenen, oogkwalen, tantpyn &c.

Emplastrum Ranarum cum Mercurio: Zy geneest alle de pynen in de gewrichten uit venuskwalen voortkomende, jigt, flerecyn &c. Het resolveert de tophen en scirren, en andere venus en glanduleuse koude gezwellen.

Unguentum Basilicum: Het doet de stoffen ryp worden, en brengt dezelve tot suppuratie, verzacht de pyn, en brengt de zweren tot geneezing.

Unguentum ad Scabiem: Dit is goet voor de schurft, en huidkwalen, uit een zoutachtige stoffe voortkomende, het tempert de gal en slymachtige stoffen, en de zoute scherpe humeuren, vermindert het jeuken, doodt ook de wormen.

Unguentum Althaeae: Het bevochtigt, verwarmt, verdryft de winden, verteert zacht al het slym in de borst, verzagt de pyn in de zyde, en harde en schirreuse gezwellen.

Unguentum Nervinum: Zy is goet in alle koude gebreken, als jigt, is zeer penetrerende, en verzacht de pyn &c.

Unguentum (Defensivum) Coeruleum: Zy is zeer verdrogende, verzachtende, tempert zeer alle scherpe vochten, en doet de huidt groeijen.

Unguentum Nutritum: Zy is verdrogende, en goet in schurft en andere kwalen des huids, zuivert de wonden, en doet de huid groeijen.

Spiritus Vitrioli: Het is goed in een benauwde borst en derzelver kwalen, kinkhoest, en heete koortzen, zy bedwingt de gal, breekt de slym, en steen, en dryft het graveel uit.

Spiritus Salis Ammoniaci: Ze is zeer doordringende, wederstaat de koorts, tempert het zuur, is goet in stuipen, vallende ziekten, lammigheid, en moederkwalen.

Spiritus Carminativus: Deze versterkt het harte, de maag, en herssenen, verdryft de winden en kolyken uit slym en koude voortkomende, is goet in krimpings des buiks, en doodt de wormen &c.

Spiritus Nitri Dulcis: Het is goed in kwaadaardige en brandende koortzen, voor de maag, kolyk met winden, graveel, moertrekkingen, en alle verstoppingen.

Electuarium Hierae Picrae: Dit verdeelt en maakt los de dikke slymachtige deelen, die in de maag en 't gedarmte zyn, het opent de verstoppingen van de milt en lever, maakt een zachten afgang, en verwekt ook de stonden.

Electuarium Diaprunum: Het purgeert de galachtige stoffen op een zeer zachte wyze, en is goet in gedurige koortzen, geelzucht, als mede in borstkwalen, der nieren en blaas, en matigt de hitte &c.

Trochisci Albi Rhasis: Ze zyn goet in ontstekinge en zweren van de urether en blaas, voornamentlyk in een druipert.

Tartarus Emeticus: Dit is een sterk braakmiddel, en moet met voorzichtigheit gebruikt werden.

Cremor tartari: Zy is goet om alle de dikke slymige stoffe te doorsnyden, maakt afgang, en opent alle verstoppingen.

Mercurius Praecipitatus Ruber: Zy doet sterk braken, geneest de schurft, zuivert de vleessige uitwassen in wonden, doodt de luyzen, en is goet voor zeere hoofden der kinderen.

Sal Saturni: Het is goet voor hairworm, ontstekingen der oogen, voor de kwalen der huid, en kwade keelen, stelt de stonden, ambeyen, en roode loop.

Aqua (Flor.) Sambuci: Dit water is uiterlyk en innerlyk dienstig, 't verzagt de scherpe vogten, is goed in de Belroos, en voor puisten in 't aangezicht; doet wateren, en verzagt de gra-veelpynen.

Aqua Anti-paralytica: Dit water is in alle lammigheid en beroertheid een goed middel, zoo wel van buiten als van binnen gebruikt, ook in alle hooft en zenuwziektens, opent de verstoppingen, en versterkt de maag en 't hert, en bewaart de wonden tegen verrottinge.

Elixir Proprietatis Paracelsi: Het versterkt het hart en de maag, zuivert het bloed, doet zweeten, en bevordert de verteering der spyzen, verwekt de stonden, en is goet in moederkwalen, scheurbuik, koortzen, doodt de wormen, en wederstaat de verrottinge.

Tinctura Castoraei: Versterkt de lyfmoeder, en is goet voor verstikkingen daar uit voortkomende, als mede voor beroertheid, vallende ziekte &c.

Tinctura Succini: Is goet in de kolyk van slymachtige stoffen voortkomende, opent de verstoppingen, verwekt de stonden, en zuivert het bloed.

Sal Polychrestum: Zy is goet in binnenkoortzen, waterzucht, het zuivert de wey uit de buik, doet wateren, purgeert, stilt de brand in de koortzen, en verslaat den dorst.

Sal Absynthii: Stilt het braken, is goet voor de maag en kwade koortzen.

Rob Sambuci: Is goed in kwaadaardige koortzen, solveert, maakt afgang, doet wateren en zweeten, opent alle verstoppingen van galachtige stoffe veroorzaakt, en is ook goed in de roos.

Syrupus Diacodii: Zy stilt den hoest, doet slapen en stilt de pyn, is goed in 't bloedspuwen, en doet de fluimen opkomen en uitspuwen.

Syrupus Cichorei cum Rheo: Ze opent, en is goed in de obstructien van de lever en milt, voor de geluwe, een harde en gezwollen buik, een ongemak zeer gemeen by de kinderen, wegens verstoppingen of wormen, het maakt een zachten afgang, dryft alle kwade en galachtige stoffen uit, versterkt, en is goed in alle galziektens.

BRONNEN VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE FARMACIE TE ZUTPHEN

Ch. DE BACKER

In het algemeen zijn vroege bronnen over de uitoefening van de artseneijbereiding en haar sociaal-ekonomische achtergrond in de Zuid- en Noordnederlandse gewesten vrij zeldzaam. Wegens de plaatselijke uitgevaardigde verordeningen die het apothekersberoep in de loop der tijden hebben bepaald, werd tot nu toe de farmaciegeschiedenis van het Ancien Régime meestal per stad bestudeerd. Historische overzichtswerken maken gaarne van deze studies gebruik. Over de stand van zaken verwijzen wij voor België naar Vandewiele¹ en voor Nederland naar Stoeder² en Wittop Koning.³ Gegevens over apothekers, in het Latijn *apothecarii* genaamd, zijn vanaf de 14e eeuw in stedelijke archivalia te achterhalen. De tentoonstelling 'Middeleeuwse boeken uit Zutphen' bood ons in 1981 de gelegenheid in een codicologisch kader een onderzoek te doen naar gegevens over geneeskunde en farmacie te Zutphen.⁴ Naar aanleiding hiervan brachten wij nog andere gegevens samen die thans in dit artikel worden gepubliceerd.

Interieur van de voormalige apotheek van G. L. Tjeenk Willink, later H. W. A. Behrens (Houtmarkt 73).

I. Oude gegevens

Over de farmacie te Zutphen biedt Stoeder (1891) geen gegevens. Het is eerst in 1906 dat we er iets over kunnen vernemen. De Zutphense stadsarchivaris J. Gimberg liet toen een korte bijdrage verschijnen over de Zutphense stadsambtenaren.⁵ Hierin noemde hij allereerst vier stadsmedici die hij in de stadsrekeningen uit de 15e eeuw had weten te ontdekken: Henric van Roer (1427), meester Johan van Kampen (1478), meester Henrick (1482) en meester Derick. In een voetnoot noemt hij vervolgens *Wilhelmus apotecarius* uit 1387. Deze apotheker mocht geen belangengemeenschap hebben met de stadsdokter.

In 1915 publiceerde J. W. Wijndelts) zonder commentaar een transcriptie van de tekst van de aanstellingsakte (door D. A. Wittop Koning als keure op de uitoefening van de pharmacie aangemerkt⁶) van de stadsapotheker Vrijdach Schurckman uit 1594.⁷ Als bron geeft de auteur zonder verdere bijzonderheden alleen het Kentenisboek van de stad Zutphen op. Een kopie van de akte is weergevonden in het Oud-Archief van de Gemeente Zutphen, echter pas na de publikatie van de archiefinventaris.⁸

De inhoud van het stuk leert ons dat de stad net Dr. Henricus van Bra als stadsmedicus heeft aangenomen. Vrijdach Schurckman wordt hierbij aangesteld als stadsapotheker omdat zoals het heet, een stadsmedicus zonder apotheek niets of weinig kan uitrusten. De bepalingen voor Schurckmans aanstelling zijn de volgende:

1. De apotheker wordt aanvaard voor drie achtereenvolgende jaren. Aanvang is Pasen 1595.
2. Hij krijgt een jaarlijks salaris van 25 stadsgulden aan 28 stuivers 't stuk.
3. Hij krijgt vrijstelling van dag- en nachtwacht alsook van garnizoenaccommodatie.
4. Zijn enkelvoudige (simplicia) en samengestelde (composita) geneesmiddelen moeten vers zijn en hij mag niet substitueren (quid pro quo).
5. De visitatie (inspectie) van de apotheek zal geschieden door de stadsdokter samen met enkele gecommiteerden uit de Raad.
6. Mocht hij vermoeden hebben dat er opzet tot vergiftiging bestaat, dan mag hij de medicijnen niet afleveren.
7. Hij zal ook advies verstrekken aan de Raad mochten zich andere apothekers in de stad vestigen of kwakzalvers opduiken.
8. De receptbriefjes zal hij als bewijsstukken in liassen bewaren.

De Zutphense apotheker H. W. A. Behrens liet in 1915 en 1916 enkele pharmaco-historische bijdragen verschijnen in het Pharmaceutisch Weekblad.⁹ Hij vermeldt in zijn publicaties de aanstelling van Vrijdach Schurckman op 9 oktober 1594, die volgens hem de eerste Zutphense stadsapotheker was. Behrens weet ons verder in te lichten over het feit dat Schurckman kort na zijn aanstel-

ling toch tot wachtdienst wordt bevolen en in 1597 daarvoor ter verantwoording wordt geroepen. Na diens weigering wacht te lopen kreeg hij geen verlenging van zijn kontrakt, maar bleef in dienst tot 1603, jaar van zijn vertrek of overlijden. Na hem kwamen als stadsapothekers in dienst: Wibrant Uffers/Olffers uit Franeker (na 1603, verzoek om ontslag 20-09-1611), Heinryck van Diemen (1611, overleden 1641), Evert van Diemen (09-04-1641, neef van de voorgaande). Verder worden geciteerd: Gerrit Engelen (genoemd in 1656, maar niet als stadsapotheker), Renier van Megen en Henricus Lebbinck (1660, verzoek om stadsapotheker te worden, afgewezen). Behrens' onderzoek bracht verder, aan het licht dat er in 1600 voor het eerst melding van wordt gemaakt dat er te Zutphen meer dan één apotheker was. Ook ontdekte hij dat de trend om een gesalarieerde stadsapotheker te benoemen in de 17e en 18e eeuw in de IJsselstad niet meer bestond. Wel werden in die tijd aanvragen ingediend om als apothekervan het Oude en het Nieuwe Gasthuis en de Militie te mogen fungeren. Als apothekers worden vernoemd: Arnoldt Francken (1677, apothecaris van het Gasthuis, vijzel, 1683), zijn weduwe (ca. 1707), haar zoon Derck Francken ($\pm$ 1712) en diens weduwe Liberta Moonen (1745), Michiel Jollijn (1765) en George Derk Jollijn (1786). Voor het jaar 1802 wordt apotheker A. van Rhee vermeld. In een naschrift wordt door Behrens naar een mededeling van de stadsarchivaris J. Gimberg de ontdekking van de apothecaris Wilhelmus Croegh (1387) gemeld. Deze verrichtte schrijfwerk voor de schepenen en had ook toezicht over het stadsuurwerk. In de loop van de 15e eeuw oefende de stadsmedicus meester Johan toezicht uit op de geneesmiddelen en de prijsberekening.

De oudste apotheker te Zutphen is echter Meester Arndt die voor het jaar 1369 door P. van der Wielen in 1917 werd vermeld in zijn farmaco-historische bijdrage over Gelderland.¹⁰

De apothekers te Zutphen waren opgenomen in het zeer oude kramersgilde dat reeds in 1393 bestond. Voor het laatst kwam op 14 februari 1774 een reglement op de apotheken tot stand als ampliatio of renovatie van de keure uit 1595. Hierbij wordt de lacune van een eigen Zutphense pharmacopee opgevuld door de Haagse pharmacopee verplicht te maken.¹¹ In andere steden hadden al veel vroeger dergelijke ontwikkelingen plaats gevonden die leidden tot het tot stand komen van reglementeringen, keuren, ordonnanties, een stedelijke pharmacopea met taxe (prijslijst) of tot ontstaan van een controlevoerend orgaan zoals een collegium medicum. Voor Nijmegen is onlangs in dit opzicht nieuw materiaal aan het licht gekomen.¹² Een exemplaar van het Zutphense reglement uit 1777 hing vroeger in de 19e eeuwse apotheek die een tijd geleden nog in het Gemeentemuseum was opgesteld.

II. Nieuwe gegevens

Aanvullende en nieuwe gegevens betreffende de Zutphense farmaciegeschiedenis zijn te vinden in de stadsrekeningen van de IJsselstad uit de periode 1365 tot 1446, uitgegeven in 1977 in drie delen.¹³ Voor wat betreft Wilhelmus apothecarius, voor de eerste keer vermeld in 1387/88, vernemen we dat ook zijn huishuur door de stad wordt betaald. In de rekeningen komt vervolgens zijn naam variërend voor als *Wilhelmus apothecarius*, *Wilhelmus Croech* (eerste keer in 1393/94), *Wilhemus den apteker*, *Wilhelmus*, *Willem aptecar*. In 1425/26 is hij reeds overleden daar zijn erfgenamen zijn laatste salaris in handen krijgen. Aan het stadsbestuur leverde hij in 1398/99 op het feest van de H. Petrus voor een schepenmaaltijd *ypocras*¹⁴, *kruet*¹⁵ en *coken*.¹⁶ In 1417/18 leverde hij 8 *sukercoden*¹⁷ op de vooravond van het feest van de H. Paulus.¹⁸ Wilhemus Croech is in 1421/22, een paar jaar voor zijn dood, vervangen door een nieuwe stadsapotheker. In dat jaar betaalde het stadsbestuur een kwart wijn bij diens in diensttreding.¹⁹ Ook deze opvolger krijgt zijn jaarlijkse huur uitbetaald in 1422/23 en 1425/26.²⁰ Zijn naam is *meister Ghert, aptecar*. In 1434/35 levert *den apteker* kruiden.²¹ In 1445/46 wordt door de 'oude' apotheker kruidenwijn geleverd ter gelegenheid van een maaltijd.²² In hetzelfde boekjaar is er sprake van een nieuwe apotheker, *Ghijsebert, apteker*, die *scuckerkoeken* levert en eveneens zijn huur uitbetaald krijgt.²³

Deze apotheker Gijsebert is te identificeren met meester Gijsebert van der Campe²⁴, stadsapotheker, die vermeld wordt in een oorkonde uit 1462. In dit charter oorkonden de schepenen dat meester Johan van der Ruer, natuurlijke zoon van priester Herman van der Ruer, belooft zijn oom, meester Heinrich van der Ruer, stadsmedicus²⁵, en meester Gijsbert van der Campe, stadsapotheker, e.a., schadeloos te stellen voor hun borgstelling ten voordele van Hendrick van Tryer, burger te Doesburg, betreffende de koop van Bevermeer, Wickmate en Schiltmate.²⁶

Chronologisch zijn dan voor de geschiedenis van de farmacie te Zutphen nog de volgende nieuwe gegevens aan te voeren. Voor 1470 is in Zutphen de naam van *meyster Gerit Haerffsen, apteker* als nieuw ingeschreven burger te vermelden.²⁷

Een brief te dateren ca. 1500-1502, behelst een verzoek van Bernt van Prysichave, burgemeester van Arnhem aan zijn ambstgenoot in Zutphen, Villen Yseren, om hem met de eerstvolgende bode een pond *dyarodon abbatis*²⁸ mee te geven.²⁹ Dit omdat men deze in de apotheek te Zutphen beter bereidt dan te Arnhem! Wie nu deze apotheker te Zutphen was kunnen we niet met zekerheid achterhalen, maar in het archief van het Oude en het Nieuwe Gasthuis konden we de naam ontdekken van meester Loedewick Rampkort, apotheker en zijn echtgenote Henrica i.v.m. de verkoop van een rentebrief op 6 mei 1500.³⁰

Een ander belangwekkend document uit het Oud-Archief is een minuut van de benoeming van meester Wilhelm die Heze tot stadsapotheker te Zutphen in 1521 (Zie Bijlage I). Het stuk is gedateerd *opten manendach post Trinitatis anno xxi* (27 mei 1521) en is in een oorkonde-vorm neergeschreven.³¹ De tekst vermeldt dat het stadszegel aan het dokument is gehecht. Bij deze overeenkomst tussen burgemeester, schepenen en raad van de stad wordt het volgende neergelegd:

1. Wilhelm die Heze wordt voor een jaar of twee op proef als stadsapotheker aangenomen.
2. Hij zal de oude apotheek die hij kocht van meester Jan van Luchteren, doctor in de medicijnen uit Zutphen, in orde brengen.
3. Bij inspectie door de doktors en andere apothekers zal hij oprecht zijn.
4. Hij zal zijn werk goed doen.
5. Hij wordt zonder kosten ingeschreven als burger van de stad en zijn huishuur zal hem uitbetaald worden. Verder is hij vrij van dienst en schattingen.
6. Niemand anders zal toegelaten worden apotheek te houden in Zutphen.
7. Jaarlijks krijgt hij twee *korwenden ind eyen stuck gehoufz* dat men hem zal aanwijzen en tien gulden voor zijn huishuur.

Met deze overeenkomst kan het door D. A. Wittop Koning gepubliceerde overzicht van overeenkomsten tussen de stedelijke overheid en een (stads)apotheker aangevuld worden. Volgens Wittop Koning zou de Zutphense overeenkomst uit 1595 tot de Akense of kleine keizerlijke familie van keuren op de uitoefening van de farmacie behoren.³²

Een recent bestand uit het Zutphense Gemeentearchief is het *Archief van de apotheek van G. L. Tjeenk Willink, later H. W. A. Behrens, Houtmarkt 73 te Zutphen*, een aanwinst uit 1974. De getypte inventaris is onderverdeeld in drie afdelingen. Deel I betreft de apotheek van de eerste apotheker met diverse stukken, een receptenboek uit 1856-1859 en een ander uit 1886, een prijslijst uit 1881. Vervolgens 13 persoonlijke stukken (brieven en akten). Deel II bevat stukken betreffende de apotheek Behrens en persoonlijke documenten van Herman Willem Arie Behrens (* 1880), o.a. gedichten, en van Charles Glaude Behrens (* 1907). Interessant zijn drie 19e eeuwse catalogi van de simplicia-kast van de apotheek. Deel III bevat Varia.

Als vertegenwoordigers van de volksgeneeskunde worden hier tot slot twee handschriften vermeld. Het eerste is in feite een losstaand bifolium (papier, 210 × 165 mm) met drie beschreven bladzijden. Het watermerk vertoont een kroon en bovenstaand kruis. Het lijkt op nr. 5024 van Briquet, maar dan zonder cirkels in de kroonrand en met 5 kroonspitsen.³³ De datering van de varianten ligt circa 1550. Paleografisch lijkt het ons uit ca. 1550 te dateren en naar de taal uit Zutphen of omstreken te stammen. Het bevat twee recepten: een ver-

sterkende *conserva* en een drank met verzachtende middelen. Wij geven een teksteditie van de twee recepten in Bijlage II. Het tweede is een receptenboek uit 1613 dat zich in het Oud-Rechterlijk archief bevindt.³⁴ Het manuscript is van de hand van Kristina Poppinck en is niet in Zutphen, maar in Keulen vervaardigd. Op het titelblad staat het volgende:

REMEDJEN
und
Diversse Medicamenten meest geapproberdt und
auss einen geschriebenen Buech bei mir versammle
samb noch vile bewerthe Stucken und
selbss erfahren Experimenten
PM
Kristina Poppinck honneur passe richesse
Faict En Coloigne Anno 1613

Het manuscript is een deel klein in folio van 183 beschreven ff., waarna een alfabetisch register volgt. De ff. 134-157 zijn uitgesneden. Na diverse recepten in het Duits en het Latijn komt er op f. 126r een afdeling *Miscellanea* voor. In het handschrift zijn er ook latere toevoegingen aangebracht. Wij noteerden uittreksels uit een werk van P. Brillmecher en pestrecepten van graaf Georg von Westerborg.

Bijlage I

Aanstelling van apotheker Wilhelm die Heze als stadsapotheker te Zutphen in 1521. (Zutphen, Gemeentearchief, Oud-Archief van de Gemeente Zutphen, inv. nr. 833).

Opten manendach post festum Trinitatis anno etc. xxi hebben Borgermeister, Scepenen ind Rait der Stat Zutphen, mit meister Wilhelm die Heze, apotecarius, guetlick verdragen ind averkomen ind hebben denselven m. Wilhelm hier bynnen onse stat voer eynen apoteker eyn jair of twe te versuecken angenomen in desen gefouge. Inden yrsten, dat dieselve m. Wilhem dat corpus van deser older apteken die he hyr van den hochgelerde m. Jan van Luchteren, doctor medicus, gekoft heft in all mit gueden materialien restaurieren ind renovieren sall. Alsoe dat die bij anderen doctoeren ind aptekeren probiert wesende, oprecht sijn sall. Ind. m. Wilhem vurs. sall allen in, ind uithem-schen die sulx an hem versuecken, guet gerack doen, om sijn geboirlick loen ind precium willich wesen. Des soe sall hem die stat in behulp komen ind doen inden yersten, borger maecken sonder gelt, dairtoe sall he hyr sitten ind wonen jairlix dienst ind schatfrij vander stat wegen. Oick en sal hyr nymant anders apteken to halden dan he alleyn, toegelaten werden, vort sall he jairlix hebben 2 koeweiden ind eyn stuck gehoufz dat men hem wijzen sall ind dairtoe salmen hem jairlix geven x berchsche gulden, dat tesar tijt ponden sijn, tot behulp sijre huijsueren. Ind dit sonder all arge-list. Ind des in orkonde der wairhey, so hebben wij onse stat secreet segell hironder gedruet, die et anno quibus supra.

Bijlage II

Twee recepten uit ca. 1550 (Zutphen, Gemeentearchief, Fragmentenverzameling 3-1).

(Recept I)

Tot versterkinge des hartens ende des hoefdes mach gebruecken dit naervolgende.

item nemdt conservue³⁵ van rosmarijns bloemen³⁶

item conservue van roesen³⁷

item conservue van betonie³⁸

item conservue van bernargien³⁹ bloemen van elcks een loeth⁴⁰

item musschaeten⁴¹

item musschaeten nagelen

item musschaeten bloemen van elcks een firdel⁴² loets cleyn gestoeten

item walruekende irios⁴³

tem cubeben⁴⁴ van elcks een halff firdel loets cleyn gestoten

item safferaen⁴⁵ soe swaer als eyn gaersten⁴⁶ koeren cleyn gestoten.

Mengent dese onder den anderen mit siroep van roessmarins⁴⁷ bloemen ende siroep van Yssoep⁴⁸, van elcks soe foel dat die voerschreven conservuen ende cruyden wael bedeck off fucht sijn, doet daer naer, daer in vijff off ses droppelen oly van anis⁴⁹ saet (soe veer u.l. den bekoemmen kan) menget wal onder en anderen: seeft u.l. hier van vake doer den dach ende inden nacht soe foel als men op een oert van een mess twee mael off driemail fatten kan offt wat mer.

Die nicken⁵⁰ ende dunnege⁵¹ mach u.l. wal stricken off smeren midt lavendelen⁵² water off oly van lavendelen gedistillert off mit damberen⁵³ off wachholder⁵⁴ oly.

(Recept II)

Tegen swaericheyt ende pinnen in hoeft, mit op dracht nae dat hoeft ende nae den hals benautheyt in de borst, mit benautheyt des adems ende genegenheit tot hoest, benautheyt van den hert kolck, evels an den affel, pine in die rugge, lenden ende siden sunderlinge in lichter⁵⁵ seyde ende beneden int lieff swaeckheyt, muyheit ende onlusticheyt des lievers, sunderlinge des benedensten lidematen, der benen, der magen, lever, longe ende milte, ock blanck water, ock tot genegenheit tot roeringe des verstants ende der tongen, ook tegen catarrh offte floet des humoeren, dat sijn die cruyde:

item gedrochde alans⁵⁶ wortelen, ander halff loet

item walruekende irios wortelen een loet

item ronde hol⁵⁷ wortelen een halff loet

item edele maioraan⁵⁸ ende smale betonie⁵⁹

item carde benedict⁶⁰, gedrochden yssoep, van elcks een handt fol

anis saet, fennekel saet⁶¹, van elcks een loeth

item rosmarijn een handt vol, resinen⁶² sunder steenen

item handt fol lackerisse⁶³ geschavet, doer sueden en groff gestoeten een loeth

item cubeben een firdel loeth, siedet dess (die wortelen doer sueden ende groff gestoeten) (die cruiden dorsueden, die saeden ende cubeben groff gestoeten) in een mengelen rijnsche wijn⁶⁴ ende en mengelen schoen loepens water, tot dat die helffte bij nae ver soeden is, dan settet vant fuer, wall toegedeckt, als die dranck kalt is, claert den aff, doet indt affgecleerde nadt drie off vier loet witten canarus sucker⁶⁵, vander besten kneel⁶⁶ gestoeten, een verendel loet, galigaen⁶⁷ cleen gestoeten, laet een halff verendel loeth elven musschaten naegelen cleen gestoeten, laet eens wech of sieden, seeft daer van een wijn gelass ful warm gemaect smorgens nuchteren ende savents een stund over den eten gedroncken.

Noten

1. L. J. Vandewiele, *De geschiedenis van de farmacie in België*. (Beveren, 1981) 7.
2. W. Stoeder, *Geschiedenis der Pharmacie in Nederland* (Amsterdam, 1891).
3. D. A. Wittop Koning, *Compendium voor de geschiedenis van de Pharmacie van Nederland* (Lochem-Gent, 1986).
4. C. de Backer, *Medico-farmaceutische membra disjecta in het Gemeentearchief te Zutphen*, Middeleeuwse Boeken uit Zutphen. A. Geurts, red. (Nijmegen, 1982) 104-113. Het betrof fragmenten van 1) een ongeïdentificeerd medisch traktaat in het Latijn, Italië 13e eeuw 2) de Circa Instans van Platearius, Gelderland, tweede helft van de 14e eeuw 3) een pesttraktaat van Joannes Vochs, *De pestilentia anni presentis et eius cura*, Magdeburg, Jacob Winter, 1507.
– Zie ook A. J. Geurts, *Middeleeuwse boeken uit Zutphen. Addenda en corrigenda*, Middeleeuwse boeken en teksten uit Oost-Nederland. Een bundel studies. A. J. Geurts, ed. (Nijmegen/Grave, 1984) 82-83.
5. J. Gimberg, Een viertal stadsambtenaren, *Gelre*, 9 (1906) 205-214.
6. D. A. Wittop Koning, *o.c.*, 43.
7. J. W. W., Aanstelling van een Stads-Apotheker te Zutphen in het laatst van de 16e eeuw; *Gelre*, 18 (1915) 29-30. H. W. A. Behrens, Aanstelling van een stadsapotheker te Zutphen in het laatst der 16e eeuw mededeeling door J. W. W(ijndelts) uit Kentenisboek der stad Zutphen en opgenomen in dl. XVIII Bijdragen en Mededelingen *Gelre, Pharmaceutisch Weekblad voor Nederland*, 1915 (52) 905-906.
8. Derhalve niet opgenomen in de gedrukte inventaris van W. E. Smelt, *Het Oud-Archief van de Gemeente Zutphen. Eerste stuk. Inleiding. Inventaris* (Utrecht, 1941). Het stuk kreeg het nummer 833a.
9. Cfr. noot 2 en: H. W. A. Behrens, Pharmaceutisch-historische aantekeningen uit het archief der Gemeente Zutphen. I. Stadsapothekers, *Pharmaceutisch Weekblad voor Nederland*, 53 (1916) 289-296. ID., II. Reglement van 1774, voor de Apothekers, mitsgaders, op het inrichten en houden der Apotheeken binnen de stad en Schependom Zutphen, *Pharmaceutisch Weekblad voor Nederland*, 53 (1916) 313-324.
10. P. van der Wielen, Gelderland, *Pharmaceutisch Weekblad voor Nederland* 54 (1917) 841-856.
11. P. H. Brans, Gilden in België, Nederland en Luxemburg waartoe apothekers hebben behoord, *Pharmaceutisch Tijdschrift voor België* 31 (1954) 146. Een pharmacopee is een farmaceutisch receptenboek dat in een gegeven stad of streek wettelijk verplicht was gesteld. De pharmacopee droeg soms ook de naam van Antidotarium, Pharmacia, Codex Medicamentarius etc.
12. O. Moorman van Kappen, Een Nijmeegse verordening betreffende apothekers (1644), *Nu-maga* 21 (1982) 1-11.
13. R. Wartena, *De stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/46*. 3 dln. (Zutphen, 1977).
14. ypcras: een kruidenwijn.
15. kruet: kruiden.
16. coken: koeken.
17. sukeroden: letterlijk suikerperen, wellicht suikerbroden.
18. Ibid., 43, 66, 89, 95, 104, 109, 117, 126, 133, 134, 147, 157, 159, 166, 173, 182, 189, 196, 200, 208, 220, 227, 234, 235, 254, 263, 272, 287, 318, 342, 358, 375.
19. Ibid., 277.
20. Ibid., 312, 373.
21. Ibid., 470.
22. Ibid., 620: *Item over 5 quarten dranches dye de olde apteker gemaket hadde ellic quarte 5 leuwen ende voer daet cruyt toe eiker quarter 3 leuwen, maket toesamen 2 lb.*
23. Ibid., 619 en 636.

24. Mogelijk verwant met de stadsmedicus Johan van Kampen (1478), cfr. n. 5. Volgens W. E. Smelt, *Het Oud-Archief* . . . , o.c., inv. nr. 828, werd Johan van Kampen als stadsmedicus aangeworven op 22 maart 1487.
25. CXfr. n. 5.
26. Zutphen, Gemeentearchief, charters van particuliere aard, nr. 282, 1462, juni 1. In dezelfde verzameling komt nog een charter (nr. 160, 1440, oktober 14) voor over de verkoop van een huis aan Henric van de Roere, stadsmedicus. (Wij zagen alle charters tot 10 februari 1522 na op aanwezigheid van apothecarissen).
27. Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Hertogelijk archief, inv. nr. 700, 4' (mededeling van R. van Schaik).
28. Is een electuarium of likkepot met tal van ingrediënten gemengd met rozensiroop en rozenwater tegen maag- en leverpijnen. De formule is terug te vinden in het *Antidotarium Nicolai*. Zie: W. S. van den Berg, *Eene middelnederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai (Ms. 15624-15641, Kon. Bibl. te Brussel) met de Latijnsche tekst der eerste gedrukte uitgave van het Antidotarium Nicolai* (Leiden, 1917) 46-47; D. Goeltz, *Mittelalterliche Pharmazie und Medizin. Dargestellt an Geschichte von Inhalt des Antidotarium Nicolai. Mit einem Nachdruck der Druckfassung von 1471.* (Veröffentlichungen der Internationalen Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie e.V. Neue Folge, ed. W. H. Hein, Band 44), (Stuttgart, 1976).
29. M. M. Doornink-Hoogenraad en W. Zondervan †, *Het Oud-Archief van de gemeente Zutphen. Derde stuk. Regestenlijst van brieven. Index.* (Zutphen, 1981) inv. nr. 1149.
30. R. Wartena, *Inventaris van het archief van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Zutphen, 1380-1841* (Zutphen, 1979) regist. nr. 408.
31. W. E. Smelt, *Het Oud-Archief* . . . , o.c. (zie n. 7), inv. nr. 833.
32. D. A. Wittop Koning, o.c., 43.
33. C. M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. A Facsimile of the 1907 edition with supplementary material contributed by a number of scholars.* Ed. A. Stevenson. III. *Watermark illustrations Nos. 1-7877.* (Amsterdam, 1968) nr. 5024.
34. Gemeentearchief Zutphen, *Inventaris van het Oud-Rechterlijk Archief van Zutphen*, getypte inventaris, inv. nr. 444.
35. Conserve of conserf. Artsenij van dikke consistentie die uit plantenextracten en poeder bestaat welke met suiker, siroop, honing of vruchtensappen tot een gewenste dikheid zijn gebracht. Thans is de conserf een obsoleete en weinig gebruikte afleveringsvorm.
36. Rozemarijn, *Rosmarina officinalis* L.
37. roesen: rozen, *Rosa canina* L.
38. Betonie, *Stachys officinalis* (L.) TREV. (*Betonica officinalis* L.).
39. Bernagien, borago, ossetong, *Borago officinalis* L.
40. Loeth, lood = ½ ons = 14,659 gr.
41. Musschaeten, muskaat, *Myristica fragans* HOUTT. Volgens wat volgt zowel noten als bloemen.
42. Firdel: een vierde.
43. Irios: iris, *Iris florentina* L.
44. Cubeben, *Piper cubeba* L.
45. Safferaen, saffraan, *Crocus sativus* L.
46. Gaersten: gerst, *Hordeum vulgare* L.
47. Roessmarins, rozemarijn, *Rosmarinus officinalis* L.
48. Yssoep: hyssop, *Hyssopus officinalis* L.
49. Anis, anijs, *Pimpinella anisum* L.
50. Nicken, de nek.
51. Dunnegge: de slaap (deel van het hoofd).

52. Lavendelen: lavendel, *Lavandula officinalis* CHAIX.
53. Damberen: jeneverbessen, *Juniperis communis* L.
54. Wachholder: Lieve Vrouwebedstro, *Asperula odorata* L.
55. Luchter: linker.
56. Alans: alantwortel, *Inula helenium* L.
57. Hol wortel: holwortel. Er bestaan twee soorten: de lange en rond, nml. de gemene pijpbloem, *Aristolochia longa* L. en de ronde aristologia, *Aristolochia rotunda* L.
58. Edele maioraan: echte marjolein, *Majorana hortensis* MOENCH (*origanum majorana* L.).
59. Smale betonie: *Primula vulgaris* HUDS.
60. Carde benedict: *Cardus benedictus*, gezegende distel, *Cnicus benedictus* L.
61. Fennekel saet: venkelzaad, *Anethum foeniculum* L.
62. Resinen: rozijnen.
63. Lackerrisse: lackrys, zoethout, *Glycyrrhiza glabra* L.
64. Rijnsche wijn: wijn uit de Rijnstreek.
65. Witten canarus sucker: suiker van de Canarische eilanden.
66. Kneel: kaneelbast, *Cinnamomum zeylanicum* Breyne.
67. Galigaen: galigaan, *Alpinia officinarum* HANCE.

PEETER VAN COUDENBERGHE DOOR DE HISTORICI MIS-BEHANDELD

L.J. VANDEWIELE

Inleiding

Het zou niet nodig moeten zijn, maar vooraleer mijn onderwerp te behandelen, voel ik mij verplicht de persoon van Peeter van Coudenberghe even te situeren. Deze geniet immers niet de bekendheid van Dodoens, Vesalius, Mercator, Stevin of Palfijn, ofschoon hij gerust op één lijn kan geplaatst worden met deze groten van ons volk. Hij is alleen minder bekend en dit komt m.i. omdat we door allerlei omstandigheden zo weinig met zekerheid over hem weten en omdat met dat weinige door de historici zozeer werd gemanipuleerd.

In korte woorden komt zijn biografie hierop neer : Peeter van Coudenberghe was een Antwerpse apotheker-botanicus uit de 16de eeuw en zijn verdiensten bestaan hoofdzakelijk hierin :

1° hij heeft Clusius aangezet om een *Antidotarium* (een farmaceutisch voorschriftenboek) uit het Italiaans in het Latijn te vertalen. In de inleidende brief : Carolus Clusius aan Peeter van Coudenberghe Antwerps apotheker, komt de onderlinge waardering van deze twee geleerden sterk tot uiting.

2° hij heeft het *Dispensatorium* van Valerius Cordus, van 400 fouten verbeterd en van commentaar voorzien, heruitgegeven. Hiermede heeft hij de farmaceutische wereld, heel Europa door, een degelijk, betrouwbaar, voor zijn tijd up-to-date voorschriftenboek bezorgd. Hij schreef zijn commentaar in een verzorgd Latijn, zodat we kunnen veronderstellen, dat hij een degelijke klassieke opvoeding heeft genoten.

3° hij heeft een *plantentuin* aangelegd, waarin hij met jeugdige overmoed, al de planten die er op de wereld zijn, wilde samenbrengen. Hij is daar vanzelfsprekend niet in gelukt, maar wat hij wel kon verwezenlijken, dat was : dat hij benevens de inlandse gewassen, 600 exotische planten in zijn tuin samenbracht. Dit alles heeft mij veel geld en last gekost, schrijft hij, maar ik beleef er veel voldoening aan. Men kan zich inderdaad goed inbeelden, wat het betekende, met de transportmiddelen uit die tijd, die planten, bollen, stekken en zaden uit verre streken te doen overkomen.

Peeter van Coudenberghe heeft zijn tuin aangelegd in 1548, het was de allereerste privé-plantentuin van Europa. Er bestonden wel tuinen bij sommige kloosters, omdat sedert de *Capitularia* van Karel de Grote (of diens opvolgers) ieder klooster verplicht was een kruidentuintje aan te leggen ; daarin werden groenten en enkele medicinale planten gekweekt. Er bestonden ook sjertuinen en lusthoven, maar een echte plantentuin, met binnen- en buitenlandse gewassen, met kruiden en onkruiden, die was er begin 16de eeuw niet. Er kwam er een in 1545 bij de

universiteit van Padua, en een bij de universiteit van Bologna in 1547. Die van Peeter van Coudenberghe kwam er in 1548 !

Sommigen schrikken wel eens van dit aantal : 600 exotische planten, maar hier moeten we onder exotische „uitheemse” verstaan. We staan wel eens verwonderd, dat zoveel planten die wij als inheems beschouwen in de 16de eeuw hier helemaal onbekend waren : agaven, schorseneren, gladiolen, tulpen, de kuisboom (*Vitex Agnus-Castus* L.), absintalsem, de judasboom (*Cercis siliquastrum* L.) enz. waren hier totaal onbekend.

Van Coudenberghe heeft veel van die planten *ingevoerd* en omdat vele ervan warmklimaatplanten zijn en tegen ons winterklimaat niet bestand zijn, vond hij een middel uit om de planten hier te laten overwinteren, een *locum hypogeon*, zoals Gesner schrijft, zodat we Van Coudenberghe ook nog de uitvinder van de serres mogen noemen. Van Coudenberghe was mild in het verspreiden en ruilen van uitheemse gewassen. Men beweert dat de agaven die we hier nu zo overvloedig vinden, nog afstammelingen zijn van de exemplaren die Van Coudenberghe invoerde.

De tuin van Van Coudenberghe was een der bezienswaardigheden van Antwerpen. Guicciardini schrijft dit. Veel binnenlandse en buitenlandse botanici zoals Dodoens, de l'Obel, de l'Escluse, Gesner, Turner en andere kwamen de tuin bezoeken en schreven er over in de meest lovende bewoordingen. Van Coudenberghe was bevriend met de intellectuele elite, niet alleen in Antwerpen, maar ook ver buiten de grenzen. Hij en zijn tuin werden ten zeerste gewaardeerd.

4° Nog een vierde verdienste die we aan Peeter van Coudenberghe mogen toeschrijven is het feit, dat hij een *zeer groot werk over de farmacie* aan het schrijven was. Dit weten we niet alleen uit zijn eigen woorden maar evenzeer uit de getuigenis van sommige tijdgenoten o.a. van Posthius, die zegt dat het opus magnum bijna voltooid is.

Maar toen kwam het noodlot Peeter van Coudenberghe vervolgen. Hij leefde in die exuberante 16de eeuw : hij heeft Antwerpens gouden eeuw beleefd, hij heeft zijn stad zien opbouwen en groeien tot 90.000 inwoners. Hij heeft anderzijds de beeldenstorm in 1566 gezien, zijn enige zoon werd in 1570 opgebracht en is nooit meer teruggekeerd. Hij heeft de Spaanse Furie en de Franse Furie beleefd. Hij heeft het moeten meemaken, dat zijn tuin, zijn levenswerk, door de soldateska grondig werd vernield.

Peeter van Coudenberghe was een gebroken man, hij kon de moed niet meer opbrengen zijn *Opus ingens*, zijn groot werk, te voltooien. Hij verdween, niemand weet waarheen. Is hij met de stroom van de 45.000 vluchtelingen uit Antwerpen weggegaan ? Is hij in alle stilte gestorven ?

Er bestaat over het leven van Van Coudenberghe een manuscript daterend van 1660, het manuscript van Jacob Rol. De naam van Van Coudenberghe komt voor in de klassieke biografieën, die talloze keren nadien werden gekopieerd met fouten en al. De beroemde 19de-eeuwse medico-historicus Corneille Broeckx komt de verdienste toe Van Coudenberghe opnieuw in de belangstelling te hebben gebracht.

Victor Pasquier, de hoofdapotheker van het leger, werd zijn bijzonderste biograaf, de Antwerpse apothekers hebben in 1861 een standbeeld te zijner eer opgericht en geplaatst aan de wandellanen te Antwerpen, nadien werd het verplaatst naar de Plantentuin, waar het in 1914 werd stukgeschoten. Later zijn er nog kunstwerken met zijn beeltenis tot stand gekomen, maar alles bleef beperkt tot het apothekersmilieu, inzonderheid de Antwerpse apothekers. Tot de ruime lagen van de bevolking is zijn naam niet doorgedrongen.

Het ligt dan ook in de bedoeling, met deze lezing in de *Aedes Academicarum*, de aandacht van de intellectuele wereld nogmaals te vestigen op de persoonlijkheid van Peeter van Coudenberghe, een der groten van onze stam.

Het eerste artikel in de eerste jaargang nr 1 van de *Journal de Pharmacie d'Anvers*, 1845, was van de hand van de bekende medico-historicus Dr. C. Broeckx en droeg als titel : *Notice sur Pierre Coudenberg Pharmacien à Anvers au seizième siècle*. Broeckx wist over Peeter van Coudenberghe nog zeer weinig, wat hij wist had hij uit N. Eloy¹, die zijn gegevens haalde bij de klassieke biografen : J. N. Paquot², J. Foppens³, Fr. Sweertius⁴, die het van Valerius Andreas⁵ hadden overgeschreven.

Broeckx nam hun gegevens over, ook de foutieve. Zo zegt hij, dat de eerste uitgave van het *Dispensatorium* van Valerius Cordus werd uitgegeven te Neurenberg in 1535, wat 1546 moet zijn en dat Peeter van Coudenberghe dit dispensatorium heeft vertaald in het Frans als *Le Guidon des Apothiquaires*, gedrukt te Lyon in 1675, terwijl in werkelijkheid de vertaling is gebeurd door André Caille.

Na Broeckx is Victor Pasquier, de hoofdapotheker van het leger, zich beginnen interesseren aan Van Coudenberghe en is er de bijzonderste biograaf van geworden. Na hem zijn er nog velen, die door Van Coudenberghe begeesterd zijn geworden. In grote trekken zijn al deze auteurs het eens over de volgende punten :

- 1° Peeter van Coudenberghe was een Antwerpse apotheker uit de 16de eeuw.
- 2° Hij heeft het *Dispensatorium* van Valerius Cordus verbeterd.
- 3° Hij heeft een zeer beroemde tuin ingericht.

Wanneer het om nadere details gaat, kunnen veel van die levensbeschrijvingen doorgaan als een voorbeeld, hoe geschiedenis *niet* moet geschreven worden ; voor de meeste biografen geldt het een literaire oefening veeleer dan een strenge geschiedschrijving.

¹ N. F. J. ELOY, *Dictionnaire Historique de la Médecine*, Mons, 1778, T. I, p. 719.

² J.-N. PAQUOT, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la Principauté de Liège et de quelques contrées voisines*, Leuven, 1768, T. 14, p. 248.

³ J. FOPPENS, *Bibliotheca Belgica sive Virorum in Belgio vitâ, scriptisque illustrium catalogus, librorumque nomenclatura*, Brussel, 1739.

⁴ FR. SWEERTIUS, *Athenae Belgicae sive nomenclatura infer. Germaniae scriptorum*, Antwerpen, 1628.

⁵ VALERIUS ANDREAS, *Bibliotheca Belgica, in qua Belgicae seu Germaniae inferioris Provinciae, urbesque viri in Belgio vitâ scriptisque clari & Librorum Nomenclatura*, Leuven, 1623.

Orthografie van de naam

Laten we het eerst hebben over de orthografie van de naam. Ik telde in zijn biografieën niet minder dan 28 verschillende schrijfwijzen, met als uitschieters : Coudebecq, Coopenberg, van Coudenbosch, van Coudenborch ; in het Latijn : Petrus de monte frigido (= Peeter van de koude berg) en alsof dit nog niet koud genoeg is noemt iemand hem Petrus de monte gelido veniens (Peeter komend van de ijsskoude berg). Iemand noemt hem zelfs *Jacob Caudenberg* !

We mogen hier wel als excuus aanvoeren, dat men vroeger niet zoveel aandacht besteedde aan de juiste schrijfwijze van de eigennamen en dit nog geaccentueerd werd door het verlatiniseren van de namen, die dan opnieuw in de eigen taal overgezet werden op alle mogelijke manieren.

Dit alles zou niet zo erg zijn, maar dat twee historici, als zij een zelfde handschrift afschrijven, de naam schrijven zoals zij die het liefst geschreven zien, dat is niet te verontschuldigen. Hiervan een voorbeeld : Dr. Broeckx kreeg een manuscript van Jacob Rol in handen van ca. 1660, een levensbeschrijving van Peeter van Coudenbergh, hij leest en schrijft Peeter van Caudenbergh⁶. De farmacie-historicus J. Ghyssaert⁷ leest hetzelfde manuscript en schrijft over Peeter van Coudenbergh, omdat hij overtuigd is dat zulks de echte schrijfwijze is, daar hij de naam aldus geschreven gevonden heeft in een notariële akte⁸. Ghyssaert heeft ongetwijfeld gelijk wanneer hij de spelling van de notaris, Peeter van Coudenbergh, als de juiste aanneemt, maar zo het manuscript van Jacob Rol de naam anders schrijft, dan moet hij zijn eigen voorkeur laten varen en overschrijven wat er staat. Zoniet, dan doet men niet aan geschiedschrijving.

Geboorteplaats en datum

De geboorteplaats en datum van Van Coudenbergh zijn eveneens punten van tegenspraak. De meeste historici laten hem geboren worden te Antwerpen, andere te Brussel, Van Schoor zegt vermoedelijk Mechelen⁹, op het zeggen van de archivaris F. J. Van den Brande, zonder evenwel bewijzen erbij te voegen. De heruitgever van *Die historie van Belgis* van Marcus van Vaernewijck¹⁰ laat hem geboren worden te Gent en is er trots op hem onder de beroemde Gentenaars te kunnen tellen. Carlos Mallaina en Quintin Chiarlone maken van Peeter van Coudenbergh een Spanjaard, omdat hij geboren werd toen de Nederlanden met Spanje verenigd waren¹¹.

⁶ C. BROECKX, *Note sur le Liggere des Apothicaires d'Anvers*, Extrait des Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique. Antwerpen, 1861.

⁷ J. GHYSSAERT, *Apothekers in vroegere eeuwen te Antwerpen*, in : „Pharm. Tijdschr. Belg.”, 41, 1964, p. 258.

⁸ S.A.A. Notarissen N°2071 Protocollen 1540-43. J.GHYSSAERT, o.c., p. 255.

⁹ O. VAN SCHOOR, *Pieter Coudenbergh, Antwerpsch Apotheker en Plantenkundige*, in : „Société de Pharmacie d'Anvers. Gedenkboek 1835-1935”, p. 51, voetnoot (5).

¹⁰ Marcus van Vaernewijck's *De Historie van Belgis of Kronyke der Nederlandsche Oudheyd*. Te Gend 1829.

¹¹ Zie hierover *Journ. de Pharm. d'Anvers*, 19, 1863, p. 460.

Over de datum van geboorte is men het al even oneens ; ik ontmoette als geboortedatum : 1518, 1520, 1521, 1525, 1526 en 1528. Ghysaert heeft getracht te bewijzen, dat het 1518 moet zijn, omdat Van Coudenberghe poorter van Antwerpen wordt in 1543 en daar zulks gewoonlijk bij de meerderjarigheid (op 25-jarige leeftijd) gebeurde, besluit hij : 1518. Nu is het zo, dat in het manuscript van Jacob Rol staat, dat Van Coudenberghe geboren werd in 1520. Daar die datum niet in zijn kraam past en heel zijn bewijsvoering op losse schroeven kan zetten, schrijft Ghysaert die passage eenvoudig niet over !

Overlijdensdatum

De overlijdensdatum wordt minder gemanipuleerd bij de biografen maar is daarom niet eensluidend ; men vindt : na 1590, 1594, 1595, 1596. Jacob Rol zegt dat Van Coudenberghe stierf op het eind van de eeuw, dat kan dus 1599 zijn, maar het begrip „eind van de eeuw” is nogal rekbaar. We waren zo gelukkig, bij Ghysaert een rekening aan te treffen van de stadsmagistraat van Antwerpen aan Van Coudenberghe uitbetaald, gedateerd 1599 ; dit moest alle verwarring uitsluiten. Helaas bleek deze datum in de publikatie van Ghysaert een drukfout, de rekening is, zoals bij verder nazicht bleek, gedateerd 1559 ¹².

Woonplaats

Vóór het manuscript van Jacob Rol bekend was, wist men alleen uit de geschriften van Gesner en Clusius, dat Van Coudenberghe woonde in een huis met het huismerk „De Klok”. Victor Pasquier liep de stad af en vond een huis met zulk een huismerk en hij kraaide victorie : hij had het huis van Peeter van Coudenberghe ontdekt, het lag aan de Klapdorpstraat nr 68 en werd bewoond door de heer Symkens ¹³. Helaas voor Pasquier waren er te Antwerpen verscheidene huizen met het huismerk De Klok en toen het handschrift van Rol te voorschijn kwam was hij helemaal de kluts kwijt, want daarin staat zwart op wit dat Van Coudenberghe „woonde op St. Jacobsmeret waer de clock uythangt”. Dat dit zijn tweede woonst was, Van Coudenberghe had eerst zijn apotheek in de Zilversmidstraat, kon men toen niet weten. Men heeft wel eens opgeworpen dat er een brief bestaat, geschreven door Herman Rombodius, geneesheer te 's-Hertogenbosch, met volgend adres : „Aen mijnen goeden vriendt m^r Peter Coldenberg apteeker inde lange nieu straet in de clock, om te bestellen aen m^r Carolus Clusius Tot Antwerpen” ¹⁴. Dit lijkt maar is niet

¹² J. GHYSSAERT, *o.c.*, p. 258.

¹³ V. PASQUIER, *Etude sur la vie et les travaux de Pierre Coudenberg*, in : „Journ. de Pharm. d'Anvers”, 17, 1861, p. 362.

¹⁴ F. W. T. HUNGER, *Charles de l'Escluse Carolus Clusius Nederlandsch Kruidkundige 1526-1609*, 's-Gravenhage, 1927, p. 66.

tegenstrijdig want de Lange Nieuwstraat en de St.-Jacobsmarktstraat zijn twee parallelle straten, die op een punt samenkomen. Hieruit valt uit te maken, dat Van Coudenberghe vermoedelijk op de hoek van de St.-Jacobsmarkt en de Lange Nieuwstraat zijn apotheek had, dit was vlak bij de Kipdorppoort of Sint-Jacobspoort en dus heel dicht bij zijn tuin, want die lag volgens Guicciardini, een tijdgenoot van Van Coudenberghe „t Antwerpen buyten Sint Jacobspoorte in 't dorp van Burgerhout”¹⁵. Dit alles belet niet dat J. van Eyck¹⁶ nog in 1944 schrijft, dat Van Coudenberghe woonde in „een groot huis met den typischen trapgevel van dien tijd” en „voor zijn woning ligt een voorhof, die meester Coudenberg tot een hortus botanicus heeft aangelegd”. Met dergelijke geschiedschrijving is het om wanhopig te worden.

Ligging van de tuin

Broeckx zei dat de tuin gelegen was op de plaats waar nu de Dierentuin gevestigd is. „Là où les habitants d'Anvers et les étrangers vont admirer journellement des objets d'histoire naturelle, là se trouvait, il y a trois siècles, le jardin des plantes, que le père de la pharmacie belge avait créé à grands frais”¹⁷. Broeckx was daar zo heilig van overtuigd dat, toen de Antwerpse Apothekersvereniging 25 jaar bestond, hij aan het Bestuur suggereerde dit feest te bestendigen door het oprichten van een standbeeld ter ere van Peeter van Coudenberghe en dit te plaatsen in de Zoo. V. Pasquier was er als de kippen bij om op een oud stadsplan een tuin daar ergens in de buurt aan te duiden en dat was dan de tuin van Van Coudenberghe ! Daar viel niet meer aan te twijfelen ; hij mat op het plan de oppervlakte van het perceel en dat moest ongeveer 2 ha geweest zijn. Dus verkondigde Pasquier *urbi et orbi*, dat de tuin van Van Coudenberghe op de plaats van een deel van de Zoo gelegen was, 2 ha groot was en er uit zag, zoals op de tekening die hij van het perceel op het stadsplan had doen maken¹⁸. En toen kwam het manuscript van Jacob Rol te voorschijn en hierin staat, dat de tuin van Van Coudenberghe gelegen was „teghen de beke” en die beek, de vuilbeek, loopt helemaal niet over het gebied van de Dierentuin.

V. Pasquier was gloeiend kwaad ; hij zag al zijn werk teniet gedaan en hij verweet Broeckx dat hij hem misleid had. Broeckx was er mee verveeld maar maakte er zich nogal goedkoop van af door te zeggen : „Si j'ai dit que le jardin de Coudenberg se trouvait là, où l'on voit aujourd'hui le Jardin Zoologique, c'est par une figure de rhétorique que je me le suis permis”. Pasquier replikeerde hierop terecht „Il est peu

¹⁵ L. GUICCIARDYN, *Beschryvinghe van alle de Neder-Landen anderssins ghenaeamt Neder-Duytschlandt*. T'Amsterdam, 1612, p. 8.

¹⁶ J. VAN EYCK, *De Apotheker in 't licht der historiek, beeldende kunsten en folklore*, Antwerpen, 1944.

¹⁷ C. BROECKX, *Rapport sur les titres scientifiques de Pierre Coudenberg, présenté à l'Académie Royale de Médecine*, Antwerpen, 1861.

¹⁸ V. PASQUIER, *o.c.*, p. 388-89.

de personnes, je pense, qui auront pu saisir le vrai sens de cette figure de rhétorique”¹⁹.

Verwoesting van de tuin

We weten, ook door het manuscript van Jacob Rol, dat de tuin van Van Coudenberghe verwoest werd „in de belegeringhe van Antwerpen”. Ghyssaert zegt dat dit op 17 januari 1583, tijdens de Franse Furie is gebeurd²⁰. Ik zou ook hier weer de kwestie meer filosofisch willen bekijken, in de zin van „distinguo”, onderscheid maken. De Franse Furie of de staatsgreep door Frans de Valois, hertog van Alençon en Anjou, op 17 januari 1583 beraamd en die mislukte, kan moeilijk een „belegering” genaamd worden. Er was toen helemaal geen beleg, Frans de Valois was in de stad gelogeed en kon er vrij in en uit. Van een beleg in de echte zin is sprake in 1585, toen Alexander Farnèse Parma de stad belegerde, wat zal eindigen met de val van Antwerpen op 17 augustus 1585. Het zwaartepunt van de strijd lag toen niet zozeer, zoals in 1583, aan de Kipdorppoort, waar Van Coudenberghe zijn tuin had, maar we lezen in de *Chronyke van Vlaenderen*²¹: „Alsdan dede Parma ront-om de Stadt alle graen en groen met den wortel uythaelen om aldus het groot gebrek binnen de stad sonder hope te stellen van eenigen troost”. Het is dus goed aan te nemen, dat gedurende de belegering van Antwerpen ook alle „groen met den wortel” uit de tuin van Van Coudenberghe werd uitgehaald en de vernieling dus grondig was gebeurd. Ik wil mij hierover niet uitspreken: 1583 of 1585? De gebeurtenissen in beide jaren konden de verwoesting van de tuin tot gevolg hebben, maar laat als historicus dan ten minste de kans van de twijfel bestaan.

Over de tuin van Van Coudenberghe nog dit: zelfs de grote farmaco-historicus H. Schelenz²² zegt, dat Van Coudenberghe zijn tuin aanlegde naar het voorbeeld van zijn vriend Houël van Parijs. De waarheid is dat Houël met de aanleg van zijn tuin begon in 1578, 30 jaar na Van Coudenberghe. Schelenz zegt nog over Van Coudenberghe „weitgereist und hochgebildet geniesst Coudenberg als Naturforscher grossen wolbegründeten Ruf”. Over de bereisde Van Coudenberghe is mij niets bekend evenmin als over zijn vriendschap met Houël.

¹⁹ V. PASQUIER, *Note sur le pharmacien espagnol Pierre-Benoît Matheo père, à propos de Pierre Coudenberg*, in: „Journ. de Pharm. d'Anvers”, 17, 1861, p. 627-28, voetnoot 3.

²⁰ J. GHYSSAERT, o.c., p. 257.

²¹ N. D. en F. R., *Chronyke van Vlaenderen. Derde en Leste Deel. Tot Brugge in Vlaenderen*, 1736, p. 459.

²² H. SCHELENZ, *Geschichte der Pharmazie*, Berlin, 1904, p. 418.

De eerste apotheker die over zijn vak heeft geschreven

V. Pasquier was, meer nog dan C. Broeckx en Ch. Morren een enthousiasteling wanneer het over Van Coudenberghe ging. Hij noemde hem „l'évangéliste des pharmaciens du xvie siècle” en zijn stokpaardje was, dat Van Coudenberghe de eerste apotheker geweest is, die over zijn vak geschreven heeft, niet alleen van België maar van Europa, ja van de gehele wereld²³. Hij verkreeg zelfs, dat dit op het standbeeld van Van Coudenberghe gebeiteld werd: „qui primus e Pharmacopoeis de arte sua scripsit” (die als eerste van al de apothekers over zijn kunst heeft geschreven). Ik twijfel geen ogenblik aan de goede trouw van Pasquier, maar vooraleer een historicus een dergelijke tesis voorop stelt moet hij zich eerst goed documenteren, zoniet wordt zijn idool van zijn sokkel neergehaald. Dit heeft hij trouwens later moeten onder vinden. (Er zijn inderdaad apothekers geweest die vóór hem over hun vak hebben geschreven).

Het enthousiasme van Pasquier is zo groot, dat hij het succes van het *Dispensatorium* van Valerius Cordus wijt aan de verbeteringen die Van Coudenberghe er aan bracht en dat is ongetwijfeld zo, maar hij gaat weer te ver als hij schrijft „Il est d'autant plus certain que le succès du nouveau Dispensatorium Valerii Cordi est bien dû à Coudenberg et non à Cordus, que l'ouvrage de ce dernier n'avait été ni réimprimé, ni traduit pendant sa vie”²⁴. Wanneer we nu weten, dat het *Dispensatorium Valerii Cordi* postuum werd uitgegeven, moet het niemand verwonderen, dat tijdens het leven van Valerius Cordus het boek niet werd herdrukt noch vertaald. Pasquier gaat verder om te bewijzen dat het *Dispensatorium Valerii Cordi* eerst succes kende, na de verbeteringen door Van Coudenberghe aangebracht: „On se disputait son livre à tel point qu'on a vu deux libraires français se faire concurrence et le réimprimer simultanément, dans le cours de l'année (1575). Et comme pour prouver que ce n'était pas encore assez, deux autres libraires d'Amsterdam en firent autant en 1592”.

In feite is het zo, dat in 1575 te Lyon het boek gedrukt werd: *Lugduni apud Ludovicum Cloquem et Stephanum Michaellem*. Pasquier maakt daar 2 uitgaven van. Wat de editie Amsterdam 1592 betreft, er werd daar inderdaad een Nederlandse vertaling uitgegeven „deur Marten Everaert”, van een tweede uitgave in 1592 is mij niets bekend.

Pasquier gaat nog verder: „Avant que Coudenberg eût refait, en 1568, l'ouvrage de Cordus, celui-ci n'avait donc été soumis qu'une fois à la réimpression. J'ajoute qu'il n'a jamais été traduit”. In feite werd het boek minstens 10 keer herdrukt zonder de verbeteringen van Van Coudenberghe en bestond er reeds een Italiaanse vertaling in 1558, dus 10 jaar vóór de uitgave van Van Coudenberghe.

Dat Pasquier zich vergist in zijn bibliografie is menselijk, maar dat hij zo stellig affirmeert, zonder de minste kans aan de twijfel te laten, is onverantwoord.

²³ V. PASQUIER, *Etude o.c.*, p. 365.

²⁴ V. PASQUIER, *Note sur le pharmacien espagnol, o.c.*

Le Guidon des Apothiquaires

Nog een kwestie, die dikwijls aan de orde komt bij de biografen is de vraag : wie vertaalde het *Dispensatorium Valerii Cordi* in het Frans als *Le Guidon des Apothiquaires*? De eerste die hier een antwoord op geeft is de befaamde bio- bibliograaf Jean-Noël Paquot²⁵, die zegt dat Van Coudenberghe deze vertaling heeft gedaan. Nicolas Eloy²⁶ neemt dit vanzelfsprekend over, evenals de heruitgever van Marcus van Vaernewijck's *Die Historie van Belgis*²⁷. Deze laatste zegt dat Pieter van Coudenbosch (!) geboren werd te Gent en zich te Antwerpen vestigde in 1558 (dus 10 jaar nadat hij er zijn tuin vestigde volgens zijn eigen getuigenis), hij noemt het *Dispensatorium* van Valerius Cordus dat een receptenboek is, een kruidboek en beweert dat Van Coudenberghe dit boek in het Frans heeft vertaald. Als historisch document zeker geen hoogvlieger !

Ook Broeckx²⁸ meende dat Van Coudenberghe zelf de vertaling in het Frans gedaan had. Het was de verdienste van Pasquier²⁹ dit recht te zetten : „Quelques respectables que soient ces autorités, je dois à la vérité de dire, que je suis d'avis qu'elles se sont trompées sur ce point, et que la traduction française du dispensaire de Cordus n'appartient en rien à Coudenberg, qui du reste, se passera fort bien de ce petit larcin commis en sa faveur”. Het is inderdaad zo, dat de vertaling toe te schrijven is aan André Caille.

Ed. Sergysels³⁰ gaat niettegenstaande nog een stapje verder. Hij beweert dat de Antwerpse apothekers *Le Guidon des Apothiquaires* volgden voor de bereiding van hun medicijnen, tot in het midden van de 17de eeuw en dit tot in 1661 de Antwerpse *Pharmacia Galeno-chymica* werd gepubliceerd, die hij terloops, de tweede officiële codex noemt, die in België verscheen, na die van Brussel. Dus kent hij niet eens het *Antidotarium Gandavense* van 1652 !

Een cordiaal om peste te weiren

Nog een voorbeeld van mis-behandeling. Peeter van Coudenberghe bereidde een „cordiaal om peste te weiren”, zegt Jacob Rol. Broeckx³¹ en Ghysaert³² hebben het over een stadsrekening van 1559, waarin staat dat Van Coudenberghe een voorbe-

²⁵ J. N. PAQUOT, o.c., T. 14, p. 248.

²⁶ N. ELOY, o.c., T. I, p. 719.

²⁷ M. VAN VAERNEWYCK, o.c.

²⁸ C. BROECKX, *Notice sur Pierre Coudenberg Pharmacien à Anvers au seizième siècle*, in : „Journ. de Pharm. d'Anvers”, 1845, 1.

²⁹ V. PASQUIER, *Etude* o.c., p. 374.

³⁰ ED. SERGYSELS, *Notice sur les Apothicaires, les Pharmaciens et la Société de Pharmacie d'Anvers*, Antwerpen, 1927.

³¹ C. BROECKX, *Rapport* o.c.

³² J. GHYSSAERT, o.c., p. 257.

hoedsmiddel tegen de pest heeft bereid voor de burgemeesters, schepenen en andere officieren der stad en dat hij daarvoor 99 tinnen busjes heeft laten gieten.

Wat maken beide auteurs er van ? Broeckx zegt, dat Van Coudenberghe dit voorbehoedsmiddel tegen de pest maakte op voorschrift van de dokters. Het is mogelijk maar daar is geen enkel bewijs voor. Broeckx zegt nog, dat hij gratis een voorbehoedsmiddel uitdeelde. Jacob Rol heeft enkel gezegd, dat hij „vele hulpe bracht aan de arme siecke”, wat niet noodzakelijk betekent arm aan geld en goed, maar arm in de zin van beklagenswaardig, deerniswekkend. (Bid voor ons, arme zondaars, wil evenmin zeggen dat het om armen in geld gaat). Rol zegt niet dat hij het gratis deed, de stadsrekening is een bewijs van het tegenovergestelde. Broeckx zegt nog, dat de magistraat beval aan hun bedienden zulk een voorbehoedsmiddel aan te wenden. In de stadsrekening is alleen sprake van „Burgemeesteren, Schepenen ende andere Officieren der Stadt”, dat er 99 tinnen busjes waren gegoten om deze remedie in te doen. Dit groot aantal kan Broeckx in het gelijk stellen maar dan moest hij eerlijkheidshalve erbij voegen dat dit zijn eigen opinie is en niet laten verstaan dat dit uit de tekst aldus blijkt. Ghyssaert gaat nog een stapje verder, hij zegt : „Peter van Coudenberghe had daarvoor „tinnen bussekens” laten gieten door zijn vader Daneel van Coudenberghe tinpotgieter te Brussel bij ordonnantie in date 20 juli 1599”. De datum is, zoals gezegd en blijkt uit het opschrift van het artikel een drukfout en moet 1559 gelezen worden. Erger is dat hij zegt ex cathedra dat Daneel van Coudenberghe deze busjes gegoten heeft te Brussel. Het is niet onmogelijk maar het blijkt uit geen enkele tekst. Dat zijn vader nog tinnepotgieter was te Brussel is evenmin zeker, want uit een notariële akte blijkt dat Daneel van Coudenberghe poorter van Antwerpen was.

Nog mis-behandelingen

Sommige historici kunnen er soms een potje van maken. Neem b.v. de historicus Stockmans, die in 1896 de geschiedenis van Deurne en Borgerhout heeft geschreven³³. Hij kan vanzelfsprekend aan de beroemde tuin van Peeter van Coudenberghe niet voorbijgaan, die hij op zekere plaats Jacob Caudenberg noemt. Hij weet ook dat er nog een andere apotheker aldaar een tuin had nl. Gulielmus Andries. Deze Andries heeft volgens Stockmans op zijn aktief : „studiën op Valerius Cordus' Dispensatorium pharmacoporum, welke hij in 1568 bij zijnen vriend Plantijn liet drukken”. Hij verwacht hier hopeloos Andries en Van Coudenberghe en dat noemt men eveneens geschiedenis schrijven. Het ergste hierbij is, dat A. De Lattin in zijn monumentaal werk : *Evolutie van het Antwerpsche Stadsbeeld* (Antwerpen, 1940-1955, 2de deel, p. 76-80), letterlijk de foutieve gegevens van Stockmans overneemt.

Nog een laatste voorbeeld : Ghyssaert³⁴ vertelt, dat de zoon van Peeter van

³³ J. B. STOCKMANS, *Deurne en Borgerhout sedert de vroegste tijden tot heden*, Brecht, 1896, I, p. 242.

³⁴ J. GHYSSAERT, o.c., p. 256.

Coudenberghe op 18 oktober 1570 geschaakt werd. Hij weet zelfs dat het op een zaterdag voormiddag was tussen 9 en 10 uur. Het is net of hij er bij geweest is, hij zegt niet waar hij deze details vandaan heeft. Wie het wil controleren moet maar zelf zoeken waar deze gegevens vandaan komen.

Ik hoop met deze voorbeelden voldoende aangegeven te hebben hoe geschiedenis niet mag bedreven worden. Ik wil er vooral de nadruk op leggen, dat een historicus op de eerste plaats eerlijk moet zijn ; hij is verplicht zijn bronnen aan te geven en die *juist* te citeren, ook al past dit niet in zijn bewijsvoering. Het gaat niet op een deel van de tekst weg te laten zonder dat zulks duidelijk blijkt, maar nog veel minder mag hij er iets aan toevoegen zonder er bij te zeggen dat de toevoeging niet uit de bron maar uit de eigen koker komt. Dit is een fout, die we maar al te veel tegenkomen bij sommige geschiedschrijvers ; velen mengen bronnenstudie en eigen oordeel door elkaar, zodat de lezer in verwarring wordt gebracht en niet meer weet wat historie en wat fictie of conclusie van de auteur is.

Ten slotte wil ik er nog op wijzen, dat historie en filosofie niet van elkaar te scheiden zijn, omdat de filosofie een bestaansreden geeft aan het onderscheid. Twijfel bekennen heeft niets minderwaardigs want de twijfel is de grondslag van alle wetenschap.

Overdruk uit 'Academiae Analecta', jaargang 49, 1987, nr. 2, pp. 39-49

UEBER GINSENG-WURZELN IN DEN NIEDERLANDEN

Henriette A. BOSMAN-JELGERSMA

In seinem 'Handbuch der Pharmakognosie' schreibt Tschirch im Kapitel 'Pharmakoëtymologie' folgendes über Ginseng: "Auch die Chinesischen Namen für Ginseng 'Weltwunder' und 'Gabe der Unsterblichkeit' sind einer übertriebenen Schätzung entsprungen."

Die heilkräftige Wirkung der Ginsengwurzel wurde jedoch schon vor 3000 Jahren hoch geschätzt. Das Mittel blieb durch die Jahrhunderte hin stets in Gebrauch und wurde in verschiedenen Arzneibüchern als Grundstoff genannt. Chinesen, die es sich leisten können, haben immer ein Stück Ginsengwurzel bei sich. Es gehörte zur Ausrüstung der nordvietnamesischen Soldaten und wurde zur Vorbeugung gegen Infektionen und Krankheiten auf der Reise in den Weltraum von den russischen Kosmonauten eingenommen.

Der Name der Stammpflanze, *Panax ginseng*, sagt bereits etwas über die besondere Wirkung aus: *Panax*, *Panacee*, bedeutet 'Wundermittel' oder 'Allesheiler'. Der chinesische Name 'Ginseng' heisst soviel wie 'gleich dem Menschen', da die Pflanzenwurzel menschliche Gestalt hat. Sie wird allgemein eingenommen, um Müdigkeit zu vertreiben, Degenerationerscheinungen entgegen zu wirken, um den Vitalitätsverlust beim Altwerden zu verhindern, kurz, sie wirkt kräftigend und weckt die Antriebskräfte.

Die Wurzel ist das Thema vieler Geschichten und Legenden und beim Sammeln mussten ausführliche Rituale befolgt werden. Von der Alraunwurzel, die ebenfalls menschenähnliche Form hat, sind ähnliche Geschichten bekannt. Die hohen Preise, die für die Wurzel bezahlt wurden - bis zum Dreifachen des Gewichtes in Gold - bringen zum Ausdruck, welche grosse Wirkung man ihr zusprach. *Panax ginseng* ist ein Strauch aus der Familie der *Araliaceae*, der bevorzugt in feuchter, schattiger Umgebung wächst, tief im Wald verborgen, daher auch eine der Bezeichnungen für Ginseng: 'die Wurzel, die sich vor den Menschen versteckt'. Sie wächst wild in China (Mandschurei), Japan, Korea und Russland.

In Nord-Amerika (Kanada) ist *Panax quinquefolius* einheimisch. Zwischen diesen beiden Sorten der nordamerikanischen und der nordasiatischen besteht botanisch und pharmakognostisch kaum ein Unterschied.

Einer der ersten offiziellen, ausführlichen Berichte über die anregende Wirkung von Ginseng stammt von Pater Jartoux, der in einem Brief an die Royal Society in London im Jahre 1714 auf dieses Mittel aufmerksam machte. Auf einer Reise in die Tartarei war Jartoux völlig erschöpft als man ihm ein Stück Ginseng gab. Er kaute es, fühlte seine Müdigkeit verschwinden und konnte seine Reise mit frischer Kraft fortsetzen. In Kanada war es der Jesuit Pater Lafiteau, der im Jahre 1716 eine Pflanze entdeckte, die der ähnelte, die Pater Jartoux in China beschrieben hatte. Dies war *Panax quinquefolius*. Man sammelte die Pflanze, um sie nach China zu exportieren, welches ein unbegrenztes Absatzgebiet für Ginseng war, und dieser Handel machte einen wichtigen Teil des Lebensunterhaltes der ersten Kolonisten aus. Durch unkundiges und in zu grossem Ausmasse betriebenes Ausgraben lief dieser Handel um 1760 in Kanada aus, und die Vereinigten Staaten übernahmen ihn. Heutzutage sind die Vorkommen von wildem Ginseng in China und Amerika mehr oder weniger ausgebeutet. Er wird nun in grossen Mengen gezüchtet und angebaut und es gibt in der südöstlichen Mandschurei, Russland sowie in Nord- und Südkorea grosse Plantagen. Für Südkorea ist der Anbau von Ginseng eine beträchtliche Einnahmequelle.

Ueber die Heilkraft der Wurzel gibt es umfangreiche Literatur. Nach chinesischen Arzneibüchern kann Ginseng gegen die unterschiedlichsten Leiden eingesetzt werden. Die Inhaltsstoffe, die für die stiumlierende Wirkung verantwortlich sind, sind vor allem Glykoside mit Saponincharakter (Ginsenosiden) deren Formeln bekannt sind. Die wissenschaftlichen Untersuchungen sind noch in vollem Gange und es kann sein, dass Ginseng wirklich ein Adaptogen von grosser Wirkung ist, obwohl das endgültige Urteil zunächst noch zurückhaltend ist. Wie wurde die Ginseng-Wurzel in den Niederlanden bekannt?

Als holländische Seefahrer im 16. Jahrhundert und zu Beginn des 17. Jahrhunderts - vor allem aber nach 1602, als die 'ver-

eenigte Ost-Indische Compagnie' gegründet war - nicht nur nach Indien kamen, sondern auch China und Japan bereisten, entdeckten sie dort die Wirkung und Anwendung von Ginseng. Nachdem im Jahre 1639 alle Europäer aus Japan vertrieben wurden, bekamen die Holländer als einzige die Erlaubnis, Handel zu treiben. Dies blieb über 200 Jahre so und ihre Niederlassung war auf der Insel Deshima, vor Nagasaki gelegen. Die ersten Berichte über chinesische und japanische Heilkunst kamen von Aerzten aus dieser niederländischen Kolonie, z.Bsp. von Engelbert Kämpfer. Man berichtete, dass Ginseng in China dem Kaiser und seinem Hof vorbehalten war, und dass das Sammeln nur auf seinen Befehl hin geschah. Der Kaiser schenkte die Wurzel Befreundeten, Verbündeten und denjenigen, die ihm Dienste erwiesen. Es war gesetzlich verboten, die Wurzel an Ausländer weiterzugeben. Die Ginsengwurzel, die nach Europa kamen, waren also heimlich ausgegraben und daher selten und kostbar. Ludwig dem XIV. wurde die Ginsengwurzel durch einen speziellen Gesandten gebracht, da es ein besonders kostbares Heilmittel war. Nach den Niederlanden nahm der Kommandant der Indischen Flotte auf der Rückkehr im Jahre 1643 für Prinz Frederik Hendrik das besondere Mittel mit. Die Gesundheit des Prinzen liess zu wünschen übrig, und man versuchte, mit allen möglichen Medikamenten eine Besserung zu erreichen. Der Sekretär des Prinzen, Constantin Huygens, schreibt an die Ehefrau des Prinzen, Amalia von Solms, über: " die kostbare Nisin-Wurzel, die in Japan für 3000 Gulden pro Pfund verkauft wird und nur heimlich zu bekommen ist".

Ginseng war unter vielen Namen bekannt: Ginseng, Gensing, Ginsem, zinging, nising, ninzi, zingzing, nisi. In Japan nannte man Ginseng im allgemeinen nisi. Im 17. Jahrhundert findet man die Ginsengwurzel manchmal als Rarität in den Naturalien-Kabinetten. Der deutsche Gelehrte Christian Knorr von Rosenroth, im Jahre 1663 auf Reisen in Holland, sieht im bekannten Kabinett des Amsterdamer Apothekers Jan Swammerdam - der Vater des berühmten Naturhistorikers - die Radix nisi. Die Chronik von niederländischen Schiffbrüchigen in Süd-Korea von 1653-1663 verzeichnet, dass dort die Nisiwurzel wuchs und nach China und Japan verkauft wurde. Auch über Russland kam die Ginsengwurzel

nach den Niederlanden, denn der Amsterdamer Bürgermeister Nicolaas Witsen hatte Ende des 17. Jahrhunderts eine Nisi-Wurzel in seinem Naturalienkabinett, die aus Moskau kam, wohin er gute Geschäftsbeziehungen hatte.

Als im Laufe des 17. Jahrhunderts Ginseng weniger selten wurde und vielfältige Berichte über die heilsame Wirkung und Darreichung nach Europa drangen, war es logisch, dass man das Mittel anwendete. Dr. Frederik Dekkers, Stadtarzt in Leiden und Hochschullehrer für Medizin an der dortigen Universität, berichtet in seinen 'Eercitationes medicae practicae' im Jahre 1673 ausführlich über die Radix nisin oder nisi. Er überliefert eine Rezeptur bestehend aus einer Mischung von 1 skrupel Pulver aus Nisi-Wurzel mit 6 gran Perlen; dies zweimal täglich einer schwachen Wöchnerin appliziert bringe ihr schnell neue Kräfte. Dekkers empfiehlt dies Mittel gegen Fieber und Schwächeanfälle, obwohl, wie er schreibt 'mich der Preis abschreckt'. Bei diesem selben Frederik Dekkers promovierte im Jahre 1700 Johannes Philippus Breynius zum Dr.med. mit einer Arbeit, deren Thema 'Pflanze und Wurzel gin-sem oder nisi' war. Im 17. Jahrhundert wurde Ginseng von verschiedenen Gelehrten beschrieben, so von Willem Piso, John Ray, Christian Mentzel und Olaus Worm. Ihre Angaben benutzte Breynius für seine Dissertation. Dabei erwähnte er, dass seine guten Bekannten, der Amsterdamer Bürgermeister Nicolaas Witsen und der Leidener Hochschullehrer Jacob Golius beide die Ginsengwurzel besaßen. Breynius habe sein botanisches Interesse nicht von weit her: Sein Vater, der aus Danzig kommende Kaufmann Jacob Brayne, war ein bekannter Botaniker, der illustrierte Bücher über seltene Pflanzen in botanischen Gärten Hollands schrieb. In seiner Doktorarbeit gibt Breynius eine Uebersicht über die verschiedenen Namen von Ginseng, die Fundgebiete und er beschreibt Wurzel und Pflanze. Er fertigt eine Abbildung der Wurzel an, die sein Vater von Professor Golius als Geschenk bekam. Später, im Jahre 1739 kommt er auf diese Angaben zurück, da er inzwischen die Berichte aus China von Jartoux und aus Kanada von Lafiteau kennengelernt hat. Diese beiden Missionare hatten jedoch die Ginsengpflanze wild gefunden und sehr genau beschrieben und abgebildet. Daher kommt es, dass die Zeichnungen,

die Breynius in den Zusätzen und Verbesserungen seiner Promotionsschrift abbildet mehr mit der Wirklichkeit übereinstimmen. Die besondere heilkräftige Wirkung wird von Bréynius beschrieben, vor allem basierend auf den praktischen Erfahrungen Frederik Dekkers, seinem Promotor. Er folgert, dass Ginseng: 'das grossartigste Mittel ist, um alle Krankheiten zu heilen und ihnen vorzubeugen'. Neben der pulverisierten Wurzel wurde in der Rezeptur der wässrige Aufguss benutzt, ebenso die Tinktur und der Extrakt. Breynius findet, dass viel mehr dieses Mittel aus Japan und China eingeführt werden musste, so dass durch ein grösseres Angebot der Preis sinken könne und der Gebrauch steigen.

Im 18. Jahrhundert wird die Ginsengwurzel in Niederländischen Wörterbüchern für Kunst- und Wissenschaften sowie in der pharmazeutischen Literatur wie zum Beispiel Léméry's 'Woordenboek der Droogerijen' (1743) und Elzevier's 'Apothekerswoordenboek' (1755) erwähnt. Elzevier erwähnt die Rezeptur von Tinctura Radices ninzing und die des aus Hessen (Deutschland) kommenden Präparates 'Pulvis besoardicus Hassiacus'. Dies letztere enthält neben Radix ninzing pulvis, auch Hirschhorn, Perlen, Krebsaugen, Schlangenfleisch und Ambra. Es wurde gegen alle 'böartigen Krankheiten' gebraucht. Die Erfahrung lehrt, dass manche Grundstoffe und Zubereitungen schon Jahre vorher in Apotheken verwendet und abgegeben wurden, bevor sie in gesetzlichen Arzneibüchern aufgenommen wurden. Später sieht man dann auch, dass die Ginsengwurzel als Radix nisi, oder als Radix ninzing. genzing, ginzing und zinzing unter die Simplicia in die folgenden Städtischen Pharmakopöen aufgenommen wurde: Amsterdam (1726), Haarlem (1741), Utrecht (1738) und Den Haag (1738, 1758 und 1762). Die Wurzel wird auch in der 'Nieuwe Nederduitsche Apotheek' (1753) genannt und in der Galenisch-chemischen Pharmacopoe von Wouter van Lis (1747). Es ist nicht verwunderlich, dass der berühmte Herman Boerhaave, dessen Urteil im 18. Jahrhundert so viel Autorität hatte, dass es als ein Orakel der Heilkunst galt, wiederholt nach seiner Meinung über Ginseng gefragt wurde. Häufig kamen dies Anfragen aus fürstlichen Kreisen, von Menschen, die sich dieses ausländische und teure Heilmittel erlauben konnten. In Briefen an Bassand, Arzt am kaiserlichen Hof zu Wien,

gibt Boerhaave im Jahre 1718, 1722 und 1728 stets das gleiche Urteil ab, nämlich: 'Ich schätze die Ninsiwurzel nicht höher ein als die des Fenchel. Von den Reichen wird sie gebraucht gegen Herzanfälle, gegen hysterische und epileptische Anfälle und man verspricht sich durch sie ein langes und gesundes Leben. Ich habe sie an verschiedenen Patienten ausprobiert und was stimmt davon? Leeres Geschwätz, mehr nicht. Der Preis ist eine Empfehlung. Teure Arzneimittel wirken nun mal besser als billige und bekannte'. Später fragt der König von Portugal Boerhaave um Rat über Ginseng. In diesem Fall antwortet der Arzt viel gemässiger und nennt die Anregung von abgeschwächten Kräften, die Aufmunterung des Geistes und die Verlängerung des Lebens. Er ist jedoch auf sein negatives Urteil zurückgekommen. In Boerhaave's Rezeptsammlung die zu den 'Aphorismen' gehört: im 'Libellus de Materia Medica' wird Radix ninzing unter 'Stimulantes Aromaticae' genannt. Ueber lange Zeit war die Ginsengwurzel mehr oder weniger in Mode. In den späteren Niederländischen Pharmakopoen wurde sie als Grundstoff nicht mehr aufgenommen. Allerdings im 19. und 20. Jahrhundert in anderen Pharmakopoen und sei es nur in bestimmten Ausgaben, so zum Beispiel in der Pharmakopoe von Frankreich (1818 und 1866), von Spanien (1865), von Amerika (1842 und 1872), von Portugal (1876), von Mexiko (1904) und von Russland (1961). Heutzutage hat der Verkauf von Ginsengpräparaten wieder merklich zugenommen. Die Zukunft wird zeigen, ob dies so bleibt.

Zusammenfassung

Ueber diese wichtigen chinesischen Arzneipflanzen existiert eine umfangreiche Literatur. Die Ginsengwurzel ist wohl die berühmteste chinesische Heilpflanze, die von zahllosen Legenden umspinnen ist. Die aus Korea und der Mandschurei gelieferten Wurzeln gelten allgemein als die besten, wurden von altersher sehr geschätzt und mit dreifachem Gewicht des Goldes aufgewogen. Die Ginsengwurzel ähnelt wie die Alraunwurzel oft mensch-

licher Gestalt und spielt seit alten Zeiten eine bedeutende Rolle als Universalmittel, Aphrodisiacum, Antisymphiliticum, Stimulans und Lebensverlängerungsmittel.

Auch in den Niederlanden war die Ginsengwurzel bekannt. Im Laufe des 17. Jahrhunderts kam durch die Gründung der "Ver-eenigde Oost-indische Compagnie" (V.O.C.) ein intensiver Handelsverkehr mit Ostindien, Japan und China in Gang. Ein Schiffskommandant brachte schon im Jahre 1643 für Stadthalter Frederik Hendrik Ginsengwurzeln mit. In den Naturalienkabinetten war die Wurzel eine wertvolle Besonderheit. Am 26. Juni 1700 erlangte Johannes Philip Breynius die Doktorwürde mit der "Dissertatio botanico-medica de Radice Gin-Sem, seu Nisi". Im Laufe des 18. Jahrhunderts kam die Radix ginseng in verschiedenen Nord-Niederländischen Pharmacopöen vor. Man fragte Boerhaave wiederholt nach seiner Meinung über Ginsengwurzeln.

VETERINAIRE GENEESMIDDELEN IN NEDERLAND IN HET MIDDEN VAN DE XIXe EEUW

C.J. VAN NIE r.d.

Inleiding

De eerste helft van de negentiende eeuw geeft in Europa een stormachtige ontwikkeling van de moderne chemie te zien. Het analytisch en synthetisch werk van Lavoisier (+1794) wordt uitgebreid en voortgezet. Speciaal de anorganische chemie springt naar voren (zie citaten in Tabourin, 1853). In diezelfde tijd komt de opvatting van Sydenham (+1689) - ziekte is een specifiek gegeven met een specifieke oorzaak - meer en meer centraal te staan. Boerhave (+1738) bevestigt deze opvatting door zijn specifieke therapieën (digitalis!). Deze zogenaamde nosologie vindt langzamerhand algemene erkenning.

In veterinaire kringen vindt dit idee een goed voorbereide voedingsbodem in de voorgestelde maatregelen tegen besmettelijke veeziekten (Lancisi, +1720 en Vicq d'Azyr, +1794) als runderpest en longziekte.

Het gebruik van plantaardige, minerale en dierlijke geneesmiddelen - de natuur heelt met natuurlijke symptomatische geneesmiddelen - wordt in de eeuw van de chemie aangevuld met het zoeken naar organische en anorganische stoffen al dan niet direct uit de natuur verkregen, die een specifieke werking op een specifiek miasma zullen hebben. Het gevolg hiervan is, dat de reeds bekende geneesmiddelen en de gevonden of ontwikkelde stoffen overal en door iedereen door middel van uitproberen - trial and error - worden getoetst, veelal met sterk tegenstrijdige resultaten. Dit laatste kan worden verklaard door de discutabele diagnoses (5) en door het toeval: "Past de sleutel in het slot?".

Volkstijdschriften staan vol van casuïstische mededelingen betreffende therapeutische mogelijkheden¹. Dit leidt tot verwarring bij de therapeuten². De vele geneeswijzen voor koliek bij het paard en de melk- of kalverziekte bij het rund kunnen als voorbeeld dienen.

Verwacht mag worden, dat de gemiddelde Nederlandse veearts in die tijd zich hield aan de vertrouwde leerboeken en de stof gedoceerd aan de Veeartsenijschool.

De moeilijke situatie - voor docent en student - aan de Veeartsenijschool in Utrecht in de jaren rondom 1850 onder het directoraat Wellenberg maakt het moeilijk belangrijke gegevens uit de apotheekboeken te verzamelen. Omstreeks 1860 stonden de vakken: 1. het onderzoek naar de deugdelijkheid van genees- en voedermiddelen; 2. het opsporen van vergiften of praktische scheikunde en 3.

N.B. Voor noot ¹ en ² zie laatste blad

de geneesleer hoog genoteerd in het onderwijspakket (8).

Staatkundig was de interesse voor de Veeartsenijschool zeer gering. Thorbecke (1798-1872) merkt als minister van Binnenlandse Zaken op: "dat de betekenis van de veeartsenijkunde zeer gering was en het nut volstrekt niet evenredig aan de kosten, die eraan besteed worden". De gezondheidswet, die óók de afgifte en bewaring van geneesmiddelen regelde kwam pas in 1865 tot stand. De Wet op de Uitoefening van de Veeartsenijkunde in 1874. (8) De snelle ontwikkeling van deze tijd - de overgang naar een modern kapitalistisch systeem (Marx, *Das Kapital*, 1867) en een vernieuwing in de biologie (Darwin, *The Origin of Species by Means of Natural Selection*, 1859) - lijkt aan de veeartsenijkunde voorbij gegaan te zijn.

De vraag kan gesteld worden: Toont het scala van geneesmiddelen, dat de veearts omstreeks 1850 ter beschikking staat, de achterstand in kennis en mogelijkheden van de veeartsenijkunde hier te lande of geeft dit scala blijk van een duidelijk europees niveau? Het antwoord kan gevonden worden in een analyse van de geneeskundige recepten voorkomend in een voor iedereen bereikbaar handboek in de nederlandse taal. Een dergelijk handboek stond ter beschikking in de nederlandse uitgave van het duitstalige boek: "De Bekwame Veearts volledig handboek der Genees- en Verloskunde van het Vee" (afgekort tot DBV), geschreven door Dr.L.Wagenfeld, 12e vermeerderde en verbeterde druk, vertaald en bewerkt door W.F.Steygerwalt, Rijksveearts der Eerste Klasse te Leiden, vierde verbeterde druk, uitg. Bolle te Rotterdam, z.j³., (7). Steygerwalt leefde in 1863 in Leiden. Gezien de vele drukken mag worden aangenomen, dat de in dit boek voorgeschreven geneesmiddelen een redelijk gemiddelde geven van de aard van die middelen in het midden van de negentiende eeuw. De vele drukken garanderen óókeen goede verspreiding van het boek in die tijd.

Het doel van deze mededeling is: Het opstellen van een alfabetisch register van de gevonden geneesmiddelen, opgesplitst in een tabel met middelen van plantaardige oorsprong en een tweede met middelen van minerale herkomst en het maken van enkele opmerkingen over geneesmiddelen van dierlijke herkomst. Daarnaast zal worden nagegaan of de geregistreerde middelen voorkomen in twee eigentijdse handboeken en wel a. *Nouveau Traité de Matière Médicale de Therapeutique et Pharmacie Vétérinaire*, par M.F. Tabourin, Paris, Librairie de Victor Masson, Aout 1853 (6) en b. *Grundriss der Arzneimittellehre für*

N.B. Voor noot ³ zie laatste blad

Thierärzte, Dritte Auflage der "thierarztlichen Arzneimittel" von Dr.v.Hering, bearbeitet von Dr.C.F.H.Weiss, Stuttgart, 1870 (2). Tevens zullen de relatief moderne handboeken van respectievelijk Dr.H.Jakob / Dr.A.Klarenbeek-Diergeneeskundige Pharmaco-therapie (3) - en Dr.E.Fröhner / Dr.med.vet. R.Reinhardt - Lehrbuch der Arzneimittellehre für Tierärzte (1) - voor dit doel worden bestudeerd.

In een slotbeschouwing wordt de plaats van de nederlandse veeartsenijkundige therapeutische mogelijkheden binnen het Europa van de negentiende eeuw besproken.

Resultaten

Tabel 1: Geneesmiddelen van plantaardige herkomst voorkomend in De Bekwame Veearts.

Tabel 2: Geneesmiddelen met een minerale herkomst voorkomend in De Bekwame Veearts.

Toelichting bij tabel 1:

1. de naam vermeld in DBV; 2. de latijnse naam van de plant; 3. de latijnse naam als geneesmiddel; 4. de vorm * en 5. de globale toepassing **.

Toelichting bij tabel 2:

1. de naam vermeld in DBV; 2. de latijnse naam als geneesmiddel; 3. de chemische formule en 4. de globale toepassing.

Betekenis * en ** zie tabel 3.

In DBV worden de volgende geneesmiddelen van dierlijke herkomst vermeld: Hersthoornolie (Oleum cornus cervirectificatum/oleum animale empyreumaticum depuratum) aanbevolen bij vele ziekten en als antiparasiticum; honing (Mel) als zoetmiddel; Reuzel (Adeps suillus) of varkensvet als protecticum / emollientium mechanica; Spaanse vliegen (Cantharides) als poeder (aphrodisiacum) en als zalf (rubefacientium). Aanbevolen worden ook: Petroleum (Oleum petrae) de werking is gelijk aan die van terpentijn en teer en verder groene en witte zeep als emollientia.

Commentaar

De geneesmiddelen, die voorkomen in DBV, worden op enkele uitzonderingen na, óók vermeld door Tabourin en Hering. Bij Tabourin komen de volgende middelen niet voor: Alant, reinvaren, kalmoeswortel, saliebladeren en

petroleum. Bij Hering ontbreken: Groenmosterdzaad, raapolie en saliebladeren. In de moderne handboeken zijn de volgende middelen niet gevonden: bruinsteenpoeder - Jakob en Fröhner -; gebluste kalk en kalkwater - Fröhner- en tenslotte juniperisbladeren - Jakob -.

Opmerkelijk is dat in DBV zware vergiften als bilzenkruid, doodskruid, moederkoren en opium zonder waarschuwend opmerkingen in de recepten worden opgenomen. Hun aanwezigheid in de veeartsenijkundige apotheek wordt blijkbaar normaal beschouwd. In dit verband is het interessant op te merken, dat Tabourin melding maakt van een proces uit 1839, ingesteld door een apotheker tegen een apotheekhoudende veearts, waarin de rechter wordt gevraagd een oordeel uit te spreken over het al of niet terecht houden van een apotheek door een geëxamineerde veearts. Het oordeel viel ten gunste van de veearts uit, echter met de beperking dat deze uitsluitend ten behoeve van dieren geneesmiddelen mocht verstrekken. In Nederland is dit in 1865 in de Gezondheidswet geregeld en nader beschreven in de wet op de Uitoefening van de Veeartsenijkunde in 1874.

De handboeken van Tabourin en Hering zijn duidelijk geschreven vóór de opkomst van de bacteriologie en ná het accepteren van Sydenham's denkbeeld betreffende de ziekte als entiteit. Zij zijn echter geen van beide ontkomen aan een symptomatische behandeling, zij streven wel naar het ideaal, één geneesmiddel voor één ziekte. Hun recepten zijn samengesteld volgens de kunst van het samenvoegen van verenigbare middelen tot één totaal geneesmiddel (polyfarmacie). De samenstellende delen werken echter symptomatisch, ieder deel tegen een specifiek symptoom. De recepten uit DBV zijn samengesteld volgens dit systeem, echter zonder de uitleg van het waarom.

Bij Hering komt het woord desinficientia voor, de wetenschappelijke naam voor middelen ter vernietiging van besmettelijke en stinkende stoffen en ter zuivering van etterende oppervlakten. Geadviseerd wordt het gebruik van CaCl_2 , Chloorwater (Cl-gas geleid door water), Kaliumpermanganaat (KM_2O_8) en phenol ($\text{C}_6\text{H}_6\text{O}$). De werkhypothese is: Ziekten met een specifieke, zij het onbekende oorzaak, zijn door het doden van de oorzaak te bestrijden. De hypothese is een aanvaarding van Sydenham's theorie. Tabourin beschrijft eveneens dranken en lotions ter verdrijving van etter en myasma's. Het woord desinficientia gebruikt hij echter niet. Op een eenvoudiger niveau is de genoemde werkhypothese in DBV terug te vinden. In DBV worden ondermeer niet vermeld: Liquor arsenicalis Fowleri (Fowlers vloeistof); Chloretum ferricum (IJzerchloride) en Tinctura gallarum (galnoten extract). Toch zullen zij wel in de algemene apotheek van de nederlandse geëxamineerde veearts aanwezig zijn geweest.

Conclusie

De geneesmiddelen beschreven in de tabellen 1 en 2 en in het hierboven gegeven commentaar zullen naar alle waarschijnlijkheid aanwezig geweest zijn in de apotheek van de geëxamineerde veearts werkend in het midden van de negentiende eeuw. Het voorkomen van deze middelen in een tweetal standaard handboeken uit die tijd wettigt de conclusie, dat de toenmalige veearts therapeutisch op Europees niveau zijn recepten kon samenstellen. De opmerking van Thorbecke (vide supra) doet dan ook geen recht aan de Europese plaats die de Nederlandse veearts in ons land innam. Hij had voor zijn apotheek de juiste keuze gemaakt en de juiste toepassing gevonden.

Tot het midden van de twintigste eeuw is er met behulp van de besproken geneesmiddelen verlichting gegeven aan zieke dieren (1,4). Stille getuigen zijn óók de kennelijk gebruikte veterinaire handboeken uit de negentiende eeuw, die nog steeds voorhanden zijn op de planken van de antiquair in boeken.

Samenvatting

In deze mededeling wordt het niveau van de geneesmiddelen voorkomend in de apotheek van de Nederlandse geëxamineerde veearts werkend in het midden van de negentiende eeuw vergeleken met de aanbevolen geneesmiddelen uit een tweetal standaard werken (één uit Frankrijk 1853 en één uit Duitsland 1870). Uit deze vergelijking wordt geconcludeerd, dat de Nederlandse veearts 125 jaren geleden op Europees niveau geneesmiddelen kon kiezen en toedienen.

Literatuur

1. Fröhner, E. Lehrbuch der Arzneimittellehre für Tierärzte. Achtzehnte vermehrte und verbesserte Auflage von Dr.med.vet.R.Reinhardt. F.Enke Verlag, Stuttgart, 1950.
2. Hering. Grundriss der Arzneimittellehre für Thierärzte. Dritte Auflage der "thierärztlichen Arzneimittel". Bearbeitet von Dr.C.F.H.Weiss, Ebner & Seubert Verlag, Stuttgart, 1870.
3. Jakob, H. en Klarenbeek, A. Diergeneeskundige Pharmaco-therapie. Uitg. A.Oosthoek, Utrecht, 1923.
4. Miert, A.S.J.P.A.M. van. Veterinaire farmacotherapie: van terugblik naar toekomstverwachting. Tijdschr.Diergeneeskd., 112(44), 836-843, 1987.
5. Ridderikhoff, J. Decision-Making Strategies in the General Practice. Dissertatie Rotterdam, 1986.
6. Tabourin, M.F. Nouveau Traité de Matière Médicale de Therapeutique et de Pharmacie Vétérinaires. Librairie de Victor Masson, Paris, Aout 1853.
7. Wagenfeld, L. De Bekwame Veearts. Volledig Handboek der Genees- en Verloskunde van het Vee. 12den vermeerderden en verbeterden druk, bewerkt door W.F.Steygerwalt. Vierde verbeterde druk. Uitg. D.Bolle, Rotterdam, zj.
8. Wester, J. Geschiedenis der Veeartsenijkunde. Uitg. Drukkerij Hoonte, Utrecht, 1939.

Bijlage 1.

Noten

- Noot 1. Vaktijdschriften. Verwezen kan worden naar de verwijzingen in Tabourin, 1853 en naar de volgende tijdschriften:
- België: Repertoire de médecine vétérinaire, 1849 en volgende
Annales de médecine vétérinaire, 1852 e.v.
- Duitsland: Zeitschrift für Tiermedizin, 1835 e.v.
- Frankrijk: Recueil Médecine Vétérinaire, 1823 e.v.
- Nederland: Veeartsenijkundig Magazijn, 1827 e.v.
Magazijn voor Veeartsenijkunde, Vergelijkende
Geneeskunde en Veeteelt, 1848 e.v.
Tijdschrift voor Veeartsenijkunde en Veeteelt, 1862
e.v.
- noot 2. Therapeuten. In de besproken tijd waren de veeartsen niet de enige therapeuten, andere waren: kwakzalvers, humane artsen, geestelijken en "wijze oude vrouwen en mannen".
- noot 3. De bestudeerde en vergeleken werken worden uitvoerig in de tekst vermeld. Zij vormen het uitgangsmateriaal en moeten als zodanig tot hun recht komen.

TABEL 1-1

1	2	3	4	5
1. Alant	Inula conyza Inula helenium	Radix Helenii	pulv.	exp.
2. Aloë	Aloe vera	Aloë	ext.tinc.pulv.	st.lax.
3. Alsem (zeeajuin)	Artemesia absinthium Artemesia maritima	Bulbus scillae	tinc.	car.
4. Anijs	Pimpinella anisum	Fructus anisi	olie.	ap.st.exp.
5. Arabisch gom	Acacia (Senegal)	Gummi arabicum	hars	pro.
6. Arnica bloem	Arnica montana	Flores arnicae	tinc.	rub.
7. Azijn	(dest. uit hout)	Acidum aceticum	vloei.	ap.
8. Bier	(gegiste gerst)	Cerevisia	vloei.	st.
9. Bilzenkruid	Hyoscyamus niger	Extr. hyocyami	ext.	ano.
10. Bonenmeel	Phaseolus	Farina phaseoli	pulv.	pro.
11. Brandewijn	(gegist zetmeel)	Spiritus frumenti	vloei.	ap. exp.rub.st.
12. Cresoot	(dest. uit teer)	Creosotum	vloei.	ap.anth.
13. Crotonolie	Croton elutheria	Oleum crotonis	ol.	lax.rub.
14. Doodskruid	Atropa belladonna	Extr.belladonnae	extr.	ano.
15. Duivelsdrek	Ferula communis (Asa foetida)	Asa foetida	hars.tinc.	sed.
16. Eikenbast	Quercus coccifera	Cortex quercus	pulv.	adstr.
17. Engewortel	Angelica archangelica	Radix angelica	pulv.	diu.st.
18. Gentiaanwortel	Gentiana lutea	Radix gentianae	pulv. tinc.	st.

TABEL 1-2

1	2	3	4	5
19. Gemberwortel	Zingiber officinale	Rhizoma zingiberis	pulv. tinc.	st.ute.
20. Gerstemeel	Hordeum	Amylum hordei	pulv.	pro.
21. Groenmosterdzaad	Sinapis alba	Semen sinapis	pulv.	diu.st.ute.
	Brassica nigra	Oleum rapae		rub.
22. Heemst	Althaea officinalis	Radix althaeae	pulv.	pro.
23. Houtskool	(uit planten/bomen)	Carbo vegetabilis	pulv.	pro.
24. Jenever	(dest. uit zetmeel)	Spiritus juniperi	vloei.	exp.st.
25. Jeneverbessen	Juniperus communis	Fructus juniperi	pulv.	exp.diu st.ute
26. Jeneverbesbladeren	Juniperus sabina	Herba sabinae	pulv.	ute.
27. Kalmoeswortel	Acorus calamus	Rhizoma calami	pulv.	st.
28. Kamfer	Camphora officinalis	Solutio/Oleo	sp.ol.	car.exp.rub.
	Cinnamonum camphora	Camphorae spirituosaa		
29. Kamille	Matricaria reculta	Flores chamomillae vulgaris	pulv.	ap.
30. Komijn	Carum carvi	Oleum carvi	ol.	ap.
31. Kroontjeskruid	Euphorbia helioscopia	Euphorbium	melks.	rub.
32. Laurierolie	Lauris nobilis	Oleum lauri	ol.	ap.rub.
33. Lijnmeel	Linum usitatissimum	Semen lini O.lini Farina lini	pulv.ol. sem.	pro.
34. Moederkoren	Claviceps purpura	Extractum secale cornutum	extr.	diu.ute.

TABEL 1-3

1	2	3	4	5
35. Myrrhe	Commiphora (fam.)	Myrrha	hars.	car.
36. Olijfolie	Olea europaea	Oleum olivarum	ol.	pro.
37. Opium	Papaver somniferum	Opium	melks.	ano.
38. Perubalsum	Myroxylon pereirae	Balsamum peruvianum	melks.	ap.exp. diu.
39. Raapolie	Brassica napus	Oleum rapae	ol.	pro.
40. Rabarber	Rheum officinale	Radix rhei	pulv.	abstr.lax. st.
41. Reinvaren (Boerenwormkruid)	Chrysanthemum vulgare	Herba tanacetii	pulv.	ap.
42. Rood vinger- hoedskruid	Digitalis purpurea	Folia digitalis	pulv. tinc.	car.
43. Salieblad	Salvia sclarea	Folia salviae	pulv.	abstr.
44. Suiker	Saccharum officinalis of Beta vulgaris	Saccharum	krist.	sacch.
45. Tabak	Nicotiana glauca	Folia nicotianae	pulv.	ap.
46. Tarwemeel	Triticum vulgare	Amylum tritici	pulv.	pro.
47. Teer	(dist.prod. uit hout)	Picea liquida picea	vloei.	ap.
48. terpentijnolie	Pinus nigra of pinaster	Oleum terebinthinae	ol.	ap.exp. diu.rub.st.
49. Tormentil	Potentilla erecta	Radix potentillae	pulv.	adstr.
50. Tuinwolfsmelk	Euphorbia peplus	Euphorbium	melks.	rub.

TABEL 1-4

1	2	3	4	5
51. Valeriaan	Valeriana officinalis	Radix valerianae	pulv.	ap.st.car.
52. Venkel	Foeniculum officinalis of vulgare.	Fructus foeniculi	aq.ol. pulv.	ap.exp.st.
53. Vlierbloem	Sambucus nigra	Flores sambuci	pulv.	antipy.
54. Wijn	(dest./gist. prod. uit druiven)	Vinum rubrum	vloei.	adstr.
55. Zeeverzaad (Heilige bloem)	Santolina chamae (cyparissus)	Semen santonici (cinae)	pulv.	ap.
56. Zoethout	Glycyrrhyza glabra	Succus liquiritae	pulv. extr.	exp.sacch.st.

TABEL 2 GENEESMIDDELEN VAN MINERALE HERKOMST

1	2	3	4
1. Aluin	Sulfas kalico aluminicus	$K_2Al_2(SO_4)_4 \cdot 24 H_2O$	adstr.
2. Ammoniakzout	Chloretum ammonium	NH_4Cl	exp.
3. Borax	Biboras natricus	$Na_2B_4O_7 \cdot 10 H_2O$	ute.
4. Braakwijnsteen	Tartarus emeticus	$C_2H_2(OH)_2COOK.COOSbO$ $1/2 H_2O$	ap.
5. Bruinsteen		MnO_2	pro.
6. Chloorkalk	Chloretum calcicum	CCl_2	adstr.
7. Dubbelzout	Bicarbonas natricus	$NaHCO_3$	st.
8. Gebluste kalk	Hydras calcicus	$Ca(OH)_2$	rub.
9. Gebrande kalk	Oxydum calcicum	CaO	rub.
10. Goudzwavel	Stibium sulfuratum (aurantiacum)	Sb_2S_3	exp.
11. Helse steen	Nitras argenticus (Lapis infernalis)	$AgNO_3$	rub.
12. Joodkalium	Jodetum kalicum	KJ	pro.
13. Kalkwater		$CaOH_2O$	cau.
14. Keukenzout	Chloretum natricum	$NaCl$	st.
15. Krijt (oesterschelp)	Carbonas calcicus	$CaCO_3$	adstr.
16. Kwiksublumaat	Chloretum hydrargyricum	$HgCl_2$	rub.
17. Loodsuiker	Acetas plumbicus crudus	$(CH_3COO)_2PbH_2O$	adstr.
18. Potasch	Carbonas kalicus	K_2CO_3	st.
19. Roodpraecipitaat	Oxydum hydrargyricum rubrum	HgO	rub.
20. Salpeterzuur	Acidum nitricum	HNO_3	adstr.
21. Spiesglans	Stibium sulfuratum nigrum	SbS_3	exp.
22. Vitriool blauw	Sulfas cupricus	$CuSO_4$	adstr.
23. Vitriool groen	Sulfas ferrosus	$FeSO_4$	adstr.
24. Vitriool wit	Sulfas zincicus	$ZnSO_4$	adstr.
25. Wonderzout	Sulfas natricus	Na_2SO_4	st.pro.
26. Zinkbloemen	Oxydum zincicum	ZnO	ap.
27. Zoutkwik	Calomel	$HgCl$	ap.
28. Zoutzuur	Acicum hydrochloricum	HCl	st.
29. Zwavellever	Trisulfuretum kalicum	KS_3	st.
30. Zwavelzuur	Acidum sulfuricum	H_2SO_4	st.

TABEL 3 Nadere toelichting gegevens tabellen 1 en 2

* aq = waterig
 extr. = extract
 hars = hars
 krist. = kristallijn
 melks. = melksap
 ol. = olie
 pulv. = pulvis
 sem. = semen
 sp. = spiritus
 tinc. = tinctuur
 vloei. = vloeibaar

** Uit Jakob / Klarenbeek

Protectiva. Mechanica

a. Mucilaginosa; b. Emollientia; c. Contentiva; d. Dilatantia;
e. Absorbentia et Exciccantia

Saccharina

Desinficientia. Antiseptica. Antiparasitica

Rubefacientia. Vesicantia. Caustica. Depilatoria.

Adstringentia

Stomachia

Laxantia

Anthelminthica

Expectorantia

Cardiaca

Diuretica

Uterina

Anodyna. Hypnotica

Sedativa

n.b. onderstreept zijn de gebruikte afkortingen.

BIJEENKOMST / REUNION

De eerstvolgende bijeenkomst van de Kring zal plaatsvinden te Antwerpen op 15 en 16 oktober 1988, ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van het St.-Elisabeth-gasthuis.

La prochaine réunion du Cercle aura lieu à Anvers, le 15 et 16 octobre 1988, à l'occasion de la commémoration du 750ième année de la fondation de l'hôpital Ste-Elisabeth.

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX

CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Opgericht 18 april 1950 — Fondé le 18 avril 1950

Bestuur - Bureau :

Voorzitter - Président : E.L. Ahlrichs, Veermonde 15, 3434 GH Nieuwegein.

Tel. 03402-66921

O/Voorzitter - Vice-Président : G. Vercruysse, Winderickxplein 6, 1641 Alseberg.

Tel. 02-3801500

Sekretaris - Secrétaire : B. Mattelaer, Romeinselaan 6, 8500 Kortrijk. Tel. 056-225499

Penningmeester - Trésorier : Prof. Dr. H.A. Bosman-Jelgersma, Mathenesselaan 1, 2343 HA Oegstgeest. Tel. 071-170042

Bibliothecaris - Bibliothécaire : G. Gilias, Milsestraat 33, 3044 Haasrode. Tel. 016-46 22 04

Leden - Membres :

J.B. van Gelder, Klein Haarsekade 54, 4205 VB Gorinchem. Tel. 01830-22661

Dr. A. Guislain, 110, rue Royale, 6030 Marchienne. Tel. 071 - 32 47 25

G. De Munck, Heidestraat 1, 2710 Hoboken. Tel. 03-8274757

Dr. L.J. Vandewiele, Goudenhandwegel 26, 9120 Destelbergen. Tel. 091 - 55 68 97

Dr. D.A. Wittop Koning, Raphaëlstraat 22, 1077 PV Amsterdam. Tel. 020-794219

Ereleden - Membres d'Honneur :

Prof. Dr. A. E. Vitolo, Pisa (1955) — Dr. L. Vandewiele, Destelbergen (1960) — Lic. P. Julien, Paris (1970) — Prof. Dr. K. Ganzinger, Wien (1975) — Prof. Dr. A. Heyndrickx, Gent (1975) — Prof. Dr. G. Sonnedecker, Madison (1975) — Prof. Dr. H. Tartalja, Zagreb. (1975) — Dr. D. Wittop-Koning, Amsterdam (1975) — Prof. Dr. W. Schneider, Braunschweig (1981).

Ondersteunende leden - Membres donateurs :

Algemene Pharmaceutische Bond (Brussel) — Bureau Hufen (Bosch en Duin) — V.S.M. Geneesmiddelen (Alkmaar) — Koninklijk Oostvlaams Apothekersgild (Gent) — Apothekersvereniging Kortrijk e.o. (Kortrijk) — Apothekersvereniging Leuven e.o. (Leuven) — Mevr. M. Delbeke-Vanderschelden (Ieper) — Departement Zuid-Oost Brabant der KNMP (Eindhoven) — Departement GOUDA der KNMP (Boskoop) — Depart. DEN HAAG der KNMP (Delft) — Departement GRONINGEN der KNMP (Groningen) — Departement NOORD-BRABANT der KNMP (Eindhoven) — Departement ROTTERDAM der KNMP (Rotterdam) — Departement FRIESLAND der KNMP (Drachten) — Departement UTRECHT der KNMP (Utrecht) — Departement ZEELAND der KNMP (Middelburg) — Prof. Dr. A. Heyndrickx, Lab. v. Toxicologie (Gent) — Kon. Mij ter Bev. Pharmacie (Den Haag) — LUNDIA apotheekinrichting (Varsseveld) — Inst. v. Geschiedenis Natuurwetenschappen (Utrecht) — Drs. apotheker J.A. Schravessande (Rotterdam) — Stichting Ver. Ned. Apotheken (Den Haag) Fa. van Werdenburg (Almere) — Koninklijke Apothekersvereniging van Antwerpen — OPG (Utrecht) — ICI Holland (Zoetermeer) — BYL Nederland (Zwanenburg).